

Хмельницький національний університет
 Факультет здоров'я, психології, фізичної культури та спорту
 Кафедра психології та педагогіки

КВАЛІФІКАЦІЙНА ДИПЛОМНА РОБОТА

Перший (бакалаврський) рівень вищої освіти

Рівень вищої освіти

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАВЛЕННЯ МОЛОДІ ДО
 ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

Назва теми

Галузь знань - 05 Соціальні та поведінкові науки

Шифр і назва галузі знань

Спеціальність - 053 Психологія

Шифр і назва спеціальності

Шифр _____

номер ІНП

Виконала: здобувачка IV курсу, група ПП-19-1 Валерія БУЙНОВСЬКА

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Керівник доктор психологічних наук, професор Таїсія КОМАР

науковий ступінь, вчене звання

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

Нормоконтролер _____

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

До захисту допускаю:

Зав. кафедри психології та педагогіки

доктор психологічних наук, професор

_____ Євген ПОТАПЧУК

Підпис

Ім'я, ПРІЗВИЩЕ

_____ 20__ р.

Хмельницький, 2023

АНОТАЦІЯ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ ДИПЛОМНОЇ РОБОТИ

Тема кваліфікаційної дипломної роботи «Соціально-психологічні особливості ставлення молоді до осіб з інвалідністю»

Здобувачка Валерія БУЙНОВСЬКА

Керівник Таїсія КОМАР

Кваліфікаційна дипломна робота включає 74 сторінки (з них 55 сторінок – основного тексту), 6 рисунків, перелік джерел посилення складає 47 найменувань, 6 додатків.

Ключові слова: інвалідність, особи з інвалідністю, ставлення до осіб з інвалідністю, психологія толерантності, толерантність, інтолерантність.

Об'єкт дослідження: готовність старшокласників до публічних виступів.

Предмет дослідження: соціально-психологічні особливості готовності старшокласників до публічних виступів.

За результатами дослідження підготовлено практичні рекомендації щодо поліпшення ставлення до осіб з інвалідністю.

Одержані результати можуть бути використані для написання наукових статей із психології толерантності, віктимології, в упровадженні у перспективі запропонованих у межах наукового пошуку рекомендацій у систему роботи практичних психологів соціальної сфери з метою поліпшення ставлення до осіб з інвалідністю, розвитку толерантності громади.

Дипломник _____ Валерія БУЙНОВСЬКА

Дата подання кваліфікаційної дипломної роботи до захисту 10 червня 2023 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЇ СТАВЛЕННЯ МОЛОДІ ДО ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ	11
1.1 Психологічні аспекти ставлень особистості в міжособистісному пізнанні	11
1.2 . Чинники формування та особливості прояву ставлення до осіб з інвалідністю	20
Висновки до розділу	27
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАВЛЕННЯ МОЛОДІ ДО ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ	29
2.1 Організація емпіричного етапу дослідження	29
2.2 Аналіз та інтерпретація отриманих результатів	35
2.3 Практичні рекомендації щодо поліпшення ставлення до осіб з інвалідністю	45
Висновки до розділу	52
ВИСНОВКИ	54
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	58
Додаток А Анкета щодо ставлення до осіб з інвалідністю	63
Додаток Б Шкала самоствавлення та сприймання інвалідизованого	64
Додаток В Психологічно-мотиваційний тренінг «Мрії-цілі-дії»	65
Додаток Г Інформаційний тренінг «Сам собі прокурор»	68
Додаток Д «Я художник — я так бачу!»– майстер-клас по написанню картинакриловими фарбами	71
Додаток Є Фотозвіт зустрічей учасників	73

ВСТУП

У сучасному світі, наші умови життєдіяльності вимагають від нас толерантного ставлення до наслідків глобалізації. Глобалізація може вплинути на психічний стан людини, спричинивши невротизацію особистості. Це може трапитися, коли людина не має належної підготовки до змін у суспільному бутті та не має адекватних уявлень про різноманітність та мозаїчність змін. Крім того, у сучасному світі, дуже важливо мати адаптивні навички, щоб бути успішним та ефективним в різних сферах життя.

Успішна самореалізація людини може сприяти зміні її мислення, що дозволить їй краще спрямовувати свої зусилля на досягнення мети, а не на уникнення невдач. Успішна самореалізація також допомагає людині розвивати здатність до самовдосконалення та розвитку в різних аспектах життя.

Одне з найважливіших питань, яке виникає в цьому контексті - це питання ставлення до інших людей та оточення. Наше бачення шляхів співіснування в просторі та часі має велике значення для нашого розвитку та взаємодії зі світом. Крім того, соціалізація допомагає нам отримати не тільки визначені риси та характерні прояви, але і розвинути здатність виражати свої ставлення до різних аспектів життя, людей та суспільних викликів.

Отже, система ставлень в суспільстві зазнає змін, опосередковуючись культурно та соціально. В результаті, суспільство транслює нові знання про моделі соціальної взаємодії та можливості самореалізації. Це стосується не тільки людей з хорошим здоров'ям, але і тих, хто має обмеження у фізичній роботі. Дослідження системи ставлень до таких людей є дуже актуальним, оскільки це допоможе зрозуміти, як система ставлень впливає на їхнє життя та як можна покращити їхню якість життя.

Також, важливо зазначити, що система ставлень зазнає змін в процесі соціальної трансформації та культурної еволюції. Суспільство через свої інститути транслює нові знання про моделі соціального співбуття та можливості самореалізації не залежно від стану здоров'я та сприйняття Іншого

як здатного виконувати конкретні завдання. Тому, дослідження системи ставлень до різних соціальних груп є дуже важливим для розвитку суспільства та досягнення більшої інклюзії та рівності.

У підсумку, система ставлень - це важливий аспект нашого життя та взаємодії зі світом, який зазнає змін залежно від соціальних та культурних факторів. Розуміння цих змін та адаптація до них може допомогти краще розуміти себе та інших людей, розвиватись та досягати більшої гармонії та рівності у суспільстві.

Дослідження цього питання[6; 8; 11; 24; 28] дають змогу констатувати, що ставлення до осіб з інвалідністю є важливим аспектом нашого життя та взаємодії зі світом. Історичні передумови інтеграції, демократичність устрою, наявність законодавчого закріплення прав інвалідів, інформованість про осіб з інвалідністю та їх проблеми, соціально-психологічні передумови інтеграції цих осіб у соціум - це найзначущі фактори, які визначають ставлення до них.

Наприклад, попередні покоління продовжували оцінювати корисність інвалідів для держави, але сучасне суспільство демонструє тенденцію до зняття ідеологічних меж, за яких особи з обмеженими можливостями ізолювалися від суспільства. Це означає, що суспільство все більше визнає права та потреби людей з інвалідністю, забезпечуючи їм можливості для повноцінної інтеграції в соціум.

Наявність законодавчого закріплення прав інвалідів є ще одним важливим фактором, який впливає на ставлення до цієї соціальної групи. Закони, що регулюють права та свободи людей з інвалідністю, створюють умови для їхньої повноцінної участі в житті суспільства, забезпечуючи їм рівні можливості та захист від дискримінації.

Інформованість про осіб з інвалідністю та їх проблеми є ще одним фактором, який визначає ставлення до них. Знання про те, як функціонують люди з різними видами інвалідності, допомагають суспільству бути більш відкритим та толерантним до цієї соціальної групи, а також до їхніх потреб та проблем.

Соціально-психологічні передумови інтеграції цих осіб у соціум - це ще один важливий фактор, який впливає на ставлення до осіб з інвалідністю. Суспільство повинно бути готовим до змін, необхідних для того, щоб забезпечити повноцінну участь цієї соціальної групи у всіх сферах життя.

Ставлення до осіб з інвалідністю як специфічний феномен раніше спеціально не виокремлювалося, і поняття не вживалося. Дослідження були орієнтовані, насамперед, на правові аспекти життя інвалідів, їх захист та можливість забезпечити їх засобами для існування.

В умовах запровадження принципу толерантності особи з інвалідністю стали об'єктом уваги дослідників, а ставлення до них спеціальним предметом вивчення соціологів[29], педагогів, психологів та представників інших галузей людинознавства. Констатуємо, що вивчалися в основному такі феномени: концепції розуміння інвалідності, місце навчання дітей з інвалідністю, загального сприйняття в українському суспільстві дітей та молоді з інвалідністю, соціально-психологічні аспекти цього аспекту ставлення, виховання толерантного сприймання осіб з обмеженими можливостями та інвалідів, профілактики гандикапізму (ставлення до особистості «людей-інших» (О. Ставицький)) тощо. Зауважено, що в сучасному суспільстві підтримується ідея рівних можливостей для самовираження та самореалізації будь-якої категорії осіб, надання шансів кожному для розвитку та оптимального функціонування. Однак окреслене питання щодо інвалідизованих все ж вважається гостро дискусійним. Отже, виникла потреба комплексного дослідження, спрямованого на вивчення психологічних аспектів ставлення молоді до осіб з інвалідністю.

Об'єкт дослідження – ставлення як компонент соціального настановлення в міжособистісному пізнанні.

Предмет дослідження – психологічні аспекти ставлення молоді до осіб з інвалідністю.

Метою бакалаврської роботи стало теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей ставлення сучасної студентської молоді до інвалідизованих.

Відповідно до мети та висунутого припущення визначено такі **завдання дослідження**:

1. Проаналізувати теоретичні підходи до дослідження категорії «психологічне ставлення».
2. Визначити чинники формування ставлення до осіб з інвалідністю.
3. Дослідити психологічні особливості ставлення студентської молоді до інвалідизованих.

В основу дослідження покладено **припущення** про відсутність дискримінації та ізоляції в ставленні сучасної студентської молоді до осіб з інвалідністю.

Для реалізації завдань теоретичного та емпіричного етапів дослідження використано комплекс **методів**: аналіз, узагальнення та систематизація наукової інформації, спостереження, бесіда, анкетування та психодіагностичні методики (експрес-опитувальник «Індекс толерантності», «Шкала ставлення»). Обробка результатів відбувалася із застосуванням математико-статистичних методів.

Практичне значення бакалаврської роботи визначено можливістю використання отриманих результатів у психолого-просвітницькій та психолого-профілактичній роботі з молоддю щодо толерантного ставлення до осіб з інвалідністю, їх готовності оптимально організовувати співпрацю, адекватно оцінювати перспективи співіснування, а також підтримувати прагнення інвалідизованих до оптимальної самореалізації в навчальній та навчально-професійній діяльності.

Експериментальна база дослідження. Емпіричне дослідження проводилося на базі Хмельницького національного університету. У ньому взяли участь 32 здобувачі вищої освіти, які навчаються на факультеті здоров'я,

психології, фізичної культури та спорту Хмельницького національного університету.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювались на першому кафедральному науковому семінарі «Актуальні теми наукових пошуків здобувачів вищої освіти бакалаврського рівня», відбулася шляхом публікації статті.

Структура роботи: робота складається зі вступу двох розділів, висновків, переліку джерел посилання (47) та 6 додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної дипломної роботи 74сторінки тексту (основна частина - 55сторінок).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПСИХОЛОГІЇ СТАВЛЕННЯ МОЛОДІ ДО ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

1.1 Психологічні аспекти ставлень особистості в міжособистісному пізнанні

Основним вихідним поняттям нашого дослідження є поняття «ставлення» особистості, що активно розробляється вітчизняними та зарубіжними науковцями. Його зміст варто розглядати з позиції різних наукових шкіл [1; 3; 26; 41; 42; 44; 47], а також з огляду на зв'язок зі спорідненими поняттями.

Психологія ставлень є самостійним напрямком досліджень вітчизняної психологічної науки. Попри те, що певні відмінності в розумінні суті психологічних ставлень, які, безсумнівно, існують, можна простежити спільні риси та наступність у поглядах авторів, чиї роботи стали класикою вітчизняної психологічної думки.

Вперше до поняття «ставлення» у вітчизняній психології звернувся О. Лазурський в зв'язку з вивченням проблем особистості. Олександр Лазурський - видатний український філософ, письменник та громадський діяч, який відомий своїми працями з етики та моральної філософії. У своїй книзі "Етика", яка є однією з найвідоміших праць Лазурського, він звернув увагу на проблеми, пов'язані зі ставленням до людей з інвалідністю.

Дослідник підкреслював, що соціальна справедливість передбачає повагу до всіх людей, незалежно від їхніх фізичних можливостей. Він вважав, що інваліди повинні мати доступ до всіх прав та можливостей, які мають інші члени суспільства, а також повинні бути захищені від будь-якої форми дискримінації та насильства.

Автор також звертав увагу на те, що ставлення до інвалідів є одним з важливих проявів моральності та етичного ставлення до інших людей. Він

закликав до того, щоб інваліди не були відділені від суспільства, а отримували можливості для повноцінної участі в ньому. Лазурський був переконаний, що люди з інвалідністю можуть внести великий внесок у розвиток суспільства, якщо їм будуть забезпечені відповідні можливості та умови. Отже, науковець був одним з тих діячів, які відкрито підтримували інтеграцію людей з інвалідністю в суспільство та боролися за їхні права та достоїнство. Він наголошував на тому, що ставлення до інвалідів є важливим етичним питанням, яке повинно займати важливе місце в нашому суспільстві.

Він наполягав на тому, що його аналіз повинен бути не тільки психологічним (психофізіологічним), але і психосоціальним. Саме тому виникла необхідність введення нової категорії, що характеризує зв'язок особистості з середовищем. Йдеться про використання категорії «психологічного ставлення». Її покладено в основу подальшої розробки науковцем уявлення про ставлення людини до середовища. Середовище у цьому контексті трактувалося в широкому розумінні. Зокрема, його тлумачили як будь-які об'єкти, до яких людина може ставитися (матеріальні речі, природа, соціальні групи, інші особи, традиції, здобутки, цінності, душевне життя самої людини). Ставлення, згідно з О. Лазурським, є якоюсь інтенцією, «схильністю», «інтересом» особистості до різних об'єктів середовища [19, с. 22]. Сукупність ставлень людини до середовища становить одну зі сторін його особистості – екзопсихіки.

Ставлення до середовища розглядалося як відображення зовнішніх щодо людини умов і водночас як «реакція», характерна й типова для її особистості. Виділення категорії «ставлення», на думку О. Лазурського, дозволило реалізувати «принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища» [19, с. 8].

З огляду на необхідність вивчення ставлення до різних об'єктів середовища О. Лазурським були виокремлені його «сторони» (йдеться по суті про його параметри): наявність або відсутність ставлення і ступінь його

інтенсивності; специфічні форми прояву, якісні особливості ставлення; рівень розвитку або диференційованості ставлення; його широта й обсяг. Наявність ставлення проявляється, на думку О. Лазурського, у вираженості позитивного чи негативного його аспектів до певного об'єкта середовища, його відсутність проявляється в індиферентності або байдужості до цього об'єкта. Форми прояву ставлення визначаються як різноманіттям об'єктів ставлення, так і різноманіттям ставлення до них. У першому випадку воно проявляється у формі ставлення до особливої сфери або групі явищ. У другому – у формі «інтересу», «схильності», «потреби», «ненависті», «антипатії» [Там само, с. 240]. Крім того, О. Лазурський вказував на такі форми прояву ставлень як «погляди», «світогляд». Рівень розвитку або диференційованості ставлень полягає в різноманітті його відтінків, ступеня витонченості, усвідомленості та культурності. Обсяг ставлення або широта сфер, на які воно поширюється, визначається кількістю об'єктів та їхніх сторін.

Своєю працею про проблеми спілкування і психології значний внесок у розвиток соціальної психології та філософії зробив С. Рубінштейн. Він звернув увагу на проблеми соціальної взаємодії, включаючи ставлення до людей з інвалідністю та відзначив, що ставлення до інвалідів формується на основі загального соціального середовища та культури, у якій проживає людина. Це означає, що визначення того, як людина сприймає інвалідів, залежить від її суспільних уявлень, стереотипів та відносин з оточуючими. Він також зауважив, що ставлення до інвалідів може бути позитивним або негативним, залежно від того, які інформаційні джерела впливають на людину та які стереотипи вона має щодо цієї соціальної групи.

Автор підкреслив необхідність підвищення рівня інформованості суспільства про проблеми людей з інвалідністю та на питання розвитку інклюзивної освіти та забезпечення доступності середовища для людей з обмеженими можливостями. Він вважав, що розуміння ставлення до людей з

інвалідністю може допомогти у зміні негативних стереотипів та створенні сприятливих умов для їх інтеграції в суспільство.

Окрім того, С. Рубінштейн був переконаний у необхідності розвитку індивідуальності та самовираження для забезпечення рівних можливостей для всіх людей, включаючи інвалідів. Він підкреслював необхідність розуміння та поваги до особистості кожної людини, незалежно від її фізичних можливостей. Його праці можуть бути корисними для тих, хто займається проблемами інтеграції людей з інвалідністю в суспільство, де розглядаються проблеми взаємодії людей та відносин між особистістю та суспільством. У цій праці він звертає увагу на проблеми ставлення до соціальних груп, включаючи інвалідів, і висловлює думку про необхідність зміни стереотипів та уявлень про ці групи, щоб створити більш сприятливе середовище для їх інтеграції в суспільство.

Науковець підкреслював необхідність поваги до особистості кожної людини, незалежно від її фізичних можливостей, та звертав увагу на необхідність підвищення рівня інформованості суспільства про проблеми людей з інвалідністю.

Подальший розвиток поняття «ставлення» отримало в концепції ставлень особистості В. Мясичева. У його розумінні ставлення є центральною засадничою категорією, яка описує становище людини в світі та визначає її активність як особистості. Саме з огляду на означене науковець запропонував визначення цього поняття.

Цей відомий український науковець і психолог, який присвятив багато часу дослідженню проблем інтеграції людей з інвалідністю в суспільство. Він є одним з провідних вчених в галузі соціальної реабілітації інвалідів в Україні. Його дослідження зосереджені на розвитку методів та підходів до соціальної реабілітації людей з інвалідністю та на питаннях ставлення суспільства до цієї соціальної групи.

Мясичев звертає увагу на необхідність підвищення рівня інформованості суспільства про проблеми людей з інвалідністю та на

питання розвитку інклюзивної освіти та забезпечення доступності середовища для людей з обмеженими можливостями. У своїх наукових працях В. М'ясищев досліджує питання розвитку різних аспектів соціальної реабілітації людей з інвалідністю, таких як розвиток їхньої самооцінки, психологічна допомога та підтримка, а також розвиток інфраструктури, що забезпечує їхню повноцінну участь у житті суспільства.

Однією з його відомих наукових праць є "Соціальна реабілітація осіб з інвалідністю: проблеми та перспективи". У цій праці автор аналізує ставлення суспільства до осіб з інвалідністю та пропонує шляхи подолання соціальної відчуженості людей з інвалідністю та їхню повноцінну інтеграцію в суспільство. Він також звертає увагу на проблеми соціальної дискримінації та стереотипів, які часто перешкоджають інтеграції людей з інвалідністю в суспільство.

У своїх дослідженнях науковець закликає до підвищення ступеня уважності та чуйності до потреб інвалідів та розвитку соціальних механізмів, які дозволяють їм бути повноцінними учасниками суспільства. Він робить акцент на тому, що насамперед необхідно змінювати ставлення суспільства до інвалідів, адже саме від цього залежить їхня повноцінна інтеграція в життя суспільства.

Ставлення інтерпретовано В. М'ясищевим як «цілісна система індивідуальних, вибіркового, усвідомлених зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності. Ця система впливає з усієї історії розвитку людини, вона відображає її особистий досвід і внутрішньо визначає її дії, її переживання» [26, с. 16]. Цим визначенням були виокремлені такі риси ставлення як категорії: цілісність, системність, вибірковість, усвідомленість, зумовленість суспільно-історичним досвідом і діяльністю, в яку включена людина. Системність відносин впливає з розмаїття і багатогранності (багатосторонності) їх об'єктів. Вибірковість пов'язана з індивідуальними відмінностями в переживаннях і діях, а зумовленість

суспільно-історичним досвідом, а також діяльністю людини передбачає непрямі реакції на впливи довкілля.

В. М'ясищевим також були запропоновані компоненти ставлення: конативний (виявляється в переживанні тяжіння до об'єкта, в активній спрямованості до оволодіння їм), емоційний (виявляється в емоційній оцінці, прихильності, любові, симпатії та їх протилежності – неприязні, ворожнечі, антипатії) і пізнавальний (виражається в інтересі)[Там само]. Провідною, визначальною для активності особистості ним визнавався конативний, мотивувальний компонент.

Виділені компоненти ставлення постали в розумінні В. М'ясищева як певні його види та одночасно стадії його розвитку. У зв'язку з цим визначено послідовність їх формування в філогенезі. Так, наприклад, потреби визначалися як один з елементарних видів ставлення, а емоційне ставлення як більш розвинений його вид.

Автором також окреслено динамічний характер ставлення. Його динаміка полягала в збільшенні їх усвідомленості, диференційованості, переростання в самостійні утворення, такі як інтереси, оцінки, переконання. Також вперше було звернуто увагу на структуру ставлення як «складне поєднання моментів, які формують ставлення» [Там само, с. 26]. Ці положення про структуру і динаміку ставлення стали підставою подальших напрямків досліджень психології ставлення: структурного, метою якого є вивчення структури ставлення до різних об'єктів, і динамічного, що вивчає генезис і розвиток ставлень.

У психології існує низка понять, суміжних з поняттям «ставлення». Ці поняття традиційно згадуються в зв'язку з дослідженням ставлення, пов'язані з ним, хоча при цьому не тотожні йому. Розглянемо їх.

Ставлення і поведінка. Ці два поняття часто вивчаються разом з огляду на їх зв'язок між собою як «внутрішнього» і «зовнішнього». При цьому автори прагнуть їх розмежувати, щоб точніше зрозуміти характер цього зв'язку. Так, наприклад, В. М'ясищев для відділення категорій ставлення та

поведінки вводить поняття «звернення», під яким розуміє об'єктивну дію, спрямовану на іншу людину. При цьому він підкреслює його взаємозв'язок і взаємозумовленість зі ставленням так: поводження з індивідом формує його ставлення, які, своєю чергою, проявляються в стосунках з іншими людьми. С. Рубінштейн як інтегративну одиницю поведінки людини виділяє вчинок, звертаючи увагу на те, що саме у вчинкові як в реальній дії проявляються ставлення людини [33]. Отже, співвідношення понять «ставлення» та «поведінка» зводиться до зіставлення категорій суб'єктивного та об'єктивного.

Ставлення і взаємодія. Дотримуючись обраної логіки, взаємодія, за аналогією з поведінкою, також є сукупністю об'єктивних взаємних дій людей на протипагу їх суб'єктивним ставленням один до одного. У цьому полягає відмінність між цими поняттями, водночас як їх подібність, а точніше, зв'язок визначені так: взаємодія є реалізацією взаємин, а взаємини, своєю чергою, внутрішньою особистісною основою й одночасно результатом взаємодії [3; 26].

Ставлення і спільна діяльність. Поняття спільної діяльності так само, як і попередні розглянуті поняття, містить характеристику зовнішніх, об'єктивних проявів людської активності. При цьому в цьому понятті, на відміну від попередніх, найбільшою мірою відображений її суспільний характер.

Таким чином, основна відмінність цього поняття і категорії психологічного ставлення полягає також у зіставленні категорій «зовнішнього» і «внутрішнього». При цьому ставлення і спільна діяльність перебувають у певному зв'язку. Підкреслено, що, з одного боку, психологічне ставлення формується в спільній діяльності за допомогою включення в систему суспільних відносин учасників, а з іншого – самі здатні впливати на неї. На думку М. Обозова, психологічні ставлення «... надають будь-якій діяльності «людський сенс» [27, с. 18].

Ставлення і спілкування. Поняття спілкування є в деякому розумінні подібним до попередніх. Не зупиняючись детально на його визначенні, враховуючи, що таких є досить багато, акцентуємо, що спілкування і ставлення, попри те, що вони розрізняються, також взаємопов'язані. Ставлення визначає характер, активність, спрямованість, обсяг спілкування. У спілкуванні може розкритися характер ставлення. Своєю чергою, спілкування також може визначати зміст ставлення.

Ставлення і свідомість. Свідомість, на відміну від розглянутих понять, не є «зовнішньою», об'єктивною, «поведінковою» категорією. Воно так само, як і ставлення, характеризується суб'єктивністю. Розглянемо, що зближує ці два поняття. В основі формування ставлення лежить процес відображення людиною навколишнього світу [26]. Таким чином, поняття «ставлення» і «свідомість» зближує категорія відображення, а також умови формування – в діяльності та спілкуванні, через залучення до різних форм суспільної свідомості, включення в різні суспільні відносини.

Проте, крім того, що ставлення як психічні явища нероздільні від свідомості в цілому, вони визнаються лише одним з її компонентів. Категорія свідомості набагато ширше і не стосується лише ставлення, адже містить також елементи споглядання, відображення, рефлексії [33], а також знання і переживання [24]. Поряд з цим, свідомість є вищим психічним процесом, який має функцію регуляції відносин, що виникають в діяльності [1; 33].

Існують також психологічні поняття, які або визначаються через поняття «ставлення», або ідентичні з ним. Вони, якщо брати до уваги широкий контекст розуміння цього поняття, так чи інакше, є його частиною.

Серед них для нашого дослідження значущим є аналіз категорії «соціальне уявлення». Марія Московісі є відомим українським соціологом та дослідником соціальних проблем. У своїй науковій діяльності вона звертає увагу на проблеми соціальної інтеграції людей з обмеженими можливостями, а також на питання розвитку інклюзивної освіти та забезпечення доступності середовища для цієї соціальної групи.

Однією з відомих наукових праць Московісі є "Соціальна інтеграція людей з обмеженими можливостями: проблеми та перспективи", в якій вона досліджує соціальну інтеграцію людей з обмеженими можливостями в Україні та проблеми, які виникають у цьому процесі. У своїй праці дослідниця звертає увагу на проблеми стереотипів та дискримінації, з якими зіштовхуються люди з обмеженими можливостями у процесі соціальної інтеграції.

Крім того, Московісі займається дослідженням питань розвитку інклюзивної освіти в Україні. У своїх наукових працях вона звертає увагу на проблеми доступності освітніх закладів для дітей з обмеженими можливостями та на необхідність розвитку інклюзивної освіти як способу соціалізації цієї соціальної групи.

Соціальні уявлення, на думку С. Московісі, покликані окреслити те коло соціальних проблем, яке хвилює суспільство та позначається на повсякденному житті кожного [47]. Вважаємо її важливою теоретичною категорією, використання якої розкриває змістовий аспект формування системи ставлення (рис. 1.1). Зміна уявлень відбувається тоді, коли вони вже не виконують свої основні функції, поєднуючи старі й нові знання про явище. Їх трансформація, своєю чергою, передбачає переміщення старого знання на периферію уявлень, ставлячи в основу нове.

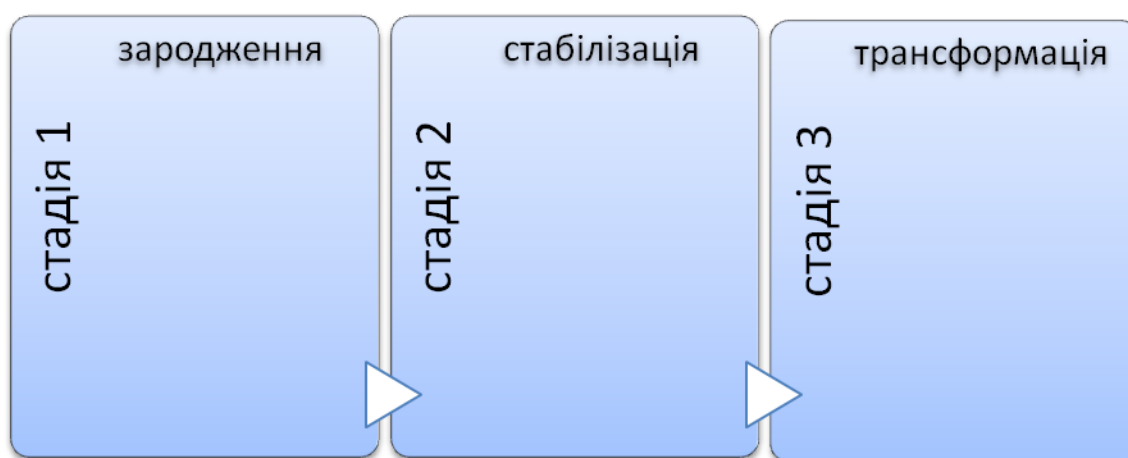

Рисунок 1.1 – Динаміка формування соціальних уявлень.

У соціальних уявленнях репрезентовано тематичний контекст сприймання соціуму. Йдеться про такі антиномії як «ми – вони», «страх – надія», «свій – чужий» тощо [13]. Зрозуміло, що соціальні уявлення можуть містити суперечливі елементи, адже життя відбувається не в гомогенному світі, а у багатьох площинах життя, кожна з яких має власну форму дискурсу та мислення. Важливим є той спосіб мислення, який люди використовують залежно від контексту або ідентичності. Соціальні уявлення у вітчизняній психологічній науці позначають одну з операцій соціального мислення особистості та доповнюють процеси проблематизації, інтерпретації й категоризації.

Отже, психологічне ставлення характеризується структурованістю, містить складники, які визначають його динаміку. Зв'язок цього поняття з іншими в психологічній науці інтерпретується з огляду на розрізнення категорій «зовнішнього» та «внутрішнього», а також «об'єктивного» та «суб'єктивного».

1.2. Чинники формування та особливості прояву ставлення до осіб з інвалідністю

Уразливість осіб з інвалідністю пов'язана, з одного боку, із їх самосприйманням, а з іншого – ставленням суспільства, окресленням можливостей для самореалізації, які не задовольняють потребу інвалідизованих віднайти своє місце в соціумі. Звернемося до розлогої цитати, в якій чітко визначено проблемності в сприйманні осіб з обмеженими можливостями: «Насамперед, діти з інвалідністю – хороші друзі, старанні учні, цілеспрямовані таланти, і лише потім йде їхня інвалідність. Якщо наше суспільство навчиться сприймати дітей з інвалідністю через таку призму, це вже буде перемогою кожного, хто воліє жити в рівноправному і справедливому світі» [36]. Вона належить Н. Скрипці – виконавчому

директорові Національної Асамблеї інвалідів України, яка не тільки розуміє труднощі соціалізації осіб з інвалідністю, але й знає про психологічний контекст ставлення до них.

Індиферентність, а в окремих випадках і негативне сприймання соціумом осіб з інвалідністю детермінує їхнє неадекватне ставлення до самих себе, заниження самооцінки власних можливостей, комплекс меншовартості щодо самоздійснення. Таврування нездатності інвалідизованих бути рівноправними членами суспільства породжує в оточення прагнення надавати їм допомогу, опікуватися та доглядати за ними, вирішувати за них нагальні проблеми, поряд з недовірою до їхніх можливостей. Деклароване деформує та нівелює в осіб з обмеженими фізичними можливостями прагнення до самовдосконалення, нав'язуючи їм адаптивні моделі пристосування до умов життя. Отже, оточення, відображаючи стереотипні настановлення, здатне акцентувати на одних рисах інвалідизованих, попри наявність інших, зокрема, тих особистісних характеристик та здібностей, які сприяли б оптимізації середовища їхнього саморозвитку.

Традиційно ставлення до осіб з інвалідністю зумовлювалося суспільними догмами та ідеологемами, які панували в ту чи іншу історичну епоху. Як зазначають дослідники цієї проблеми [2; 4; 7; 10; 22], ситуація ізолювання та негативу щодо інвалідів зазнала змін у 50-60 роках ХХ століття спочатку на рівні державної підтримки (правова, медична, економічна, педагогічна тощо), а згодом і соціально-психологічної [12]. Стратегічно ж питання самореалізації інвалідів до цього часу є гостро дискусійними, адже потребують як теоретичного обґрунтування, так і розроблення прикладного аспекту реалізації на рівні різних соціальних інституцій, а не тільки правового забезпечення (що, безперечно, є важливим[30]) та інклюзивної освіти [17].

Ставлення у суспільстві до інвалідизованих пов'язуємо з дією низки чинників, які можуть бути розглянуті як окремо, так і в комплексі, виступати як фактори змін або як бар'єри на шляху до створення відповідного

розвивального середовища для цієї групи осіб. Йдеться про конкретні культуральні особливості [48], важливі для структурування в соціумі уявлень про осіб з обмеженими можливостями та їх місця в суспільному житті. Адже загально визнано вплив важливих компонентів соціуму на процес їхнього включення до адекватного товариства.

Зважаючи на наявність паралельного існування та взаємовпливу традиційної, медичної та соціальної моделі інвалідності [18], ми в своїй роботі будемо спиратися саме на останню. У ній акцентовано на тому, що труднощі, які виникають в інвалідів, насамперед пов'язані з умовами їх існування в конкретному соціальному просторі. Повноцінне життя залежить від того, чи готове суспільство до інтеграції осіб з інвалідністю в соціальне середовище, конкретну спільноту, як воно сприймає людину з обмеженими можливостями, чи сприяє набуттю нею поряд з фізично «здоровими» людьми відповідних до віку навичок та повній реалізації потенційно закладеного.

Погляд на роль середовища потрібно аналізувати на основі конкретизації знання про індивідуальний досвід щодо залучення інвалідів до життя в суспільстві. З огляду на те, що сучасні дорослі в умовах тоталітарного дитинства та ізоляції інвалідів не отримали такого досвіду, констатуємо, що їхнє ставлення до цієї групи осіб є доволі складним і неоднозначним. Водночас впродовж останніх років у суспільстві активно розвиваються ідеї інтеграції, інклюзії, нормалізації, що створює підґрунтя до засвоєння молоддю нових паттернів взаємодії з інвалідами. Культура стосунків і контактування набуває вираженого толерування до інвалідизованих, а подекуди й прогресивності поглядів на їх виключність та лідерство з огляду на виявлені здібності у вирішенні пізнавальних і життєвих завдань. Отже, побутові погляди на інвалідність поступаються місцем професійним.

Однак означене не лише частково характерне для сучасного етапу життя осіб з інвалідністю. Те, що декларується, зазнає ситуативних впливів і спонтанна поведінка оточення може відрізнятись від загально визначеної.

Таким чином, суспільство теоретично готово і схвально ставиться до інвалідизованих під час опитувань різного рівня. Водночас реальний досвід зазвичай не вивчається. Тому зіставити знання («правильні декларації») та дії («правильні дії») щодо осіб з інвалідністю не представлені у науковому контексті.

«Суспільство загалом» щодо інвалідизованого є макросистемою, яка розглядається як носій наявних у суспільстві настановлень та норм, і вони транслюються на всі рівні системи життя такої особистості від її екзо- до мікросистеми.

Зазначимо, що досвід діяльного, адекватного ставлення може бути забезпечений лише в процесі активної взаємодії з інвалідизованим. Попри це, такий досвід потребує зовнішнього керування, адже традиційне настановлення на сприймання особи з обмеженими можливостями як немічної формує неадекватні уявлення про її здатність бути повносправним учасником суспільного буття, а тому не відповідає сучасним уявленням про зміст стосунків з нею. Вітчизняна стратегія інклюзивної освіти забезпечує можливість отримання дітьми та молоддю такого досвіду й орієнтована на вироблення в системі психологічного супроводу адекватних моделей і підходів до залучення осіб з особливими освітніми потребами в соціум з одночасним формуванням в оточення відповідно позитивного ставлення до життєздійснення цих людей [31; 32]. По суті, йдеться про створення інтегративного середовища, де набувається досвід успішної взаємодії, який потрібен і інвалідизованим, і їхнім «здоровим» ровесникам.

Особливого значення у зв'язку з цим набувають питання формування толерантного ставлення до осіб з інвалідністю та завдання профілактики гандикапізму.

Як зазначив О. Асмолов, толерантність виявляється як «мистецтво жити в світі несхожих людей та ідей» [5], готовність приймати відмінності іншого (зокрема, й фізичні), його форми самовираження, індивідуальність його реакцій та поведінки. Толерування до осіб з інвалідністю передбачає

вияв активної моральної позиції та психологічної готовності діяти спільно, адекватно до ситуації, без упередження щодо здатностей партнера по спілкуванню бути повноцінним учасником взаємодії. Високий рівень толерантності серед молоді засвідчує визнання нею права інвалідів на інший образ життя, підвищена сприйнятливість до будь-яких проявів дискримінації, уникнення суспільних забобон щодо осіб з обмеженими фізичними можливостями, здатність сприймати їх як носіїв позитивних якостей та цінностей, які можуть бути ідентифіковані як цінні [15].

В останні десятиліття активно обговорюються питання інтолерантного ставлення до цієї групи осіб, зокрема, в контексті аналізу особливостей та детермінант виникнення гандикапізму[38], і, що особливо важливо, його профілактики (О. Ставицький та ін.). Олександр Ставицький - це відомий український філософ, професор та доктор філософських наук, який в своїх наукових працях досліджує питання толерантності та інтолерантності.

У статті "Толерантність і інтолерантність: проблеми та перспективи" О. Ставицький розглядає поняття толерантності та інтолерантності як складові соціальної комунікації. Він наголошує на важливості розуміння різниці між цими поняттями, а також на їх значенні для сучасного суспільства. Одна з форм толерантності, якою дослідник займається, є позитивна толерантність, яка виражається у повазі до прав та свобод інших людей, незалежно від їхньої національності, раси, релігії чи політичних переконань. Одним з головних завдань сучасного суспільства є забезпечення рівності та гуманізму, а толерантність, зокрема позитивна, є ключовим елементом для досягнення цих цілей.

Друга форма толерантності, яку вважає автор, є негативна толерантність, яка є стратегією національної безпеки. Ця форма полягає в терпимості до інших культур та релігій лише з метою запобігання конфліктів та збереження стабільності в суспільстві. О. Ставицький вважає, що необхідно забезпечувати рівні права для всіх людей, незалежно від їхньої національності та релігії, зокрема у сфері освіти, роботи та громадської участі. Таким чином,

толерантність у всіх її формах стає важливим аспектом сучасного суспільства, який сприяє розвитку демократії та зміцненню міжнаціональних відносин.

У статті "Інтолерантність як соціальний феномен" О. Ставицький досліджує причини та наслідки інтолерантності в суспільстві. Він стверджує, що інтолерантність виникає на основі стереотипів та уявлень про інших людей, що призводить до дискримінації та негативного ставлення до них. Автор підкреслює, що інтолерантність є соціальним феноменом, який підриває основи демократії та прав людини, тому важливо боротися з ним на різних рівнях суспільства. Також він звертає увагу на те, що інтолерантність може призвести до насильства та конфліктів, і наголошує на важливості розвитку соціальної толерантності та підвищення рівня культури спілкування в суспільстві.

Отже, О. Ставицький в своїх наукових працях досліджує питання толерантності та інтолерантності як важливі складові соціальної комунікації, і наголошує на важливості боротьби зі спотвореними уявленнями про інших людей, які можуть призвести до негативного ставлення та дискримінації. Крім того, він звертає увагу на важливість розвитку соціальної толерантності та підвищення рівня культури спілкування в суспільстві, що допоможе забезпечити гармонійний розвиток та зміцнення міжнаціональних відносин. Деструктивні настановлення щодо осіб з інвалідністю зазвичай розглядалися у межах психологічного дизонтогенезу та різних нозологій порушень психічного розвитку, дефектів сенсорної, інтелектуальної, емоційної сфери. Як суспільне явище, реакція гандикапізм характеризує несприйняття, негатив у ставленні до осіб з обмеженими можливостями [39]. Це, своєю чергою, сприяє руйнації стосунків, погіршенню систем взаємин, появі напруженості. Відтак виникають труднощі вияву індивідуальних рис, підкреслення власної унікальності.

З огляду на різні підходи до інтерпретації явища толерантності / інтолерантності його заведено аналізувати у контексті функціонування психозахисних механізмів та стратегій поведінки (психоаналітичний аспект), соціальної категоризації, когнітивного

дисонансу, соціальних стереотипів та настановлень (когнітивна психологія), задоволення соціальних потреб, формування основ поведінки (біхевіоризм), ціннісно-орієнтованого та особистісно-сміслового визначення (гуманістична психологія).

О. Ставицьким окреслено показники інтолерантності, за якими простежується прояв ставлення до осіб з інвалідністю. Йдеться про:

- негативні стереотипи (формування враження про людину на основі обмеженої інформації про її особистість, сприймання її лише в образі неповносправності);

- кепкування (виявляється в образливих виразах, негативних оцінках, прагненні підкреслювати недоліки інваліда; засвідчує низький культурний рівень людини, яка використовує цей вид ставлення);

- дискримінацію (на рівні участі в суспільному бутті, спільній діяльності, у закладі дошкільної та загальної освіти, виборі професії, працевлаштуванні тощо);

- приниження (дії, що провокують зниження самооцінки інвалідизованих, формують негативне самоставлення);

- сегрегацію (відділення від соціуму) [39].

На відміну від інтолерантності толерантність пов'язана з:

- психологічною стійкістю (здатність протистояти впливам зовнішнього середовища, прагнення до гармонізації стосунків, стресостійкість);

- системою позитивних настановлень щодо інвалідизованих;

- характерними індивідуальними якостями такими, як чуйність, гуманність, емпатійність;

- ціннісно-смісловими уявленнями про особистість іншого, поваги до його особистості [8; 9].

Виховання толерантного ставлення насамперед пов'язано з розробленням концепції формування толерантного ставлення в суспільстві загалом. У цьому контексті важливий освітній контент, завдяки якому на

рівні когнітивного, конативного та емоційного аспектів діти і молодь інформуються про особистісні особливості осіб з інвалідністю та активно залучаються в спільний освітній простір, де набувають досвіду адекватного ставлення до «особливої» людини. Не менш важливим визнано окреслення меж толерантності та спрямованість виховного середовища на подолання соціальних стереотипів з метою виникнення неупередженого, об'єктивного оцінювання індивідуальних особливостей осіб з інвалідністю, її перспектив.

Отже, уявлення про інвалідність та ставлення осіб з інвалідністю на рівні побутового та професійного контексту має спільні риси, зумовлені дією суспільних, політичних, культурних настановлень, на основі яких формуються стереотипи та поведінка в конкретних ситуаціях. Звертання до цієї проблематики має метою актуалізувати проблему створення оптимальних умов для набуття членами спільноти психологічно сприятливого досвіду, завдяки якому відбувається зміна звичних уявлень, з'являється новий рівень відповідальності за створений спільний простір життєздійснення.

Ставлення у соціальному контексті об'єднує когнітивний, афективний та конативний компоненти. Їх змістове наповнення відповідає смисловим настановленням особистості, в яких відображено соціальний контекст сприймання особистістю дійсності та результати дії механізму ідентифікації з соціумом як складного феномену.

Висновки до розділу

Інвалідність є невід'ємною частиною життя, але, на жаль, інваліди ще досі стикаються зі стигматизацією та дискримінацією у суспільстві. Це питання вимагає нашої уваги, адже це не тільки соціальна проблема, але й психологічна проблема, яка може мати негативний вплив на здоров'я та самопочуття інвалідів.

Основні психологічні аспекти, які впливають на ставлення до осіб з інвалідністю, - це стереотипи та упередження. Люди можуть мати упередження

до інвалідів через незнання, страх, неприйняття різниці та страх перед власними обмеженнями. Такі стереотипи можуть призвести до дискримінації інвалідів, що може посилити їхнє відчуття відчуження та неприйняття в суспільстві. Люди можуть мати упередження до інвалідів через незнання, страх, неприйняття різниці та страх перед власними обмеженнями. Такі стереотипи можуть призвести до дискримінації інвалідів, що може посилити їхнє відчуття відчуження та неприйняття в суспільстві. Крім того, брак адаптивної інфраструктури та соціальних послуг для інвалідів може призвести до їхньої соціальної відчуженості та обмеження їх можливостей. Загалом, необізнаність, недбалість та брак підтримки можуть впливати на ставлення до інвалідності та погіршувати якість життя людей з інвалідністю.

Отже, психологічні аспекти та чинники ставлень до осіб з інвалідністю потребують нашої уваги та розв'язання. Необхідно сприяти контактам між здоровими та інвалідизованими людьми та підвищувати обізнаність про інвалідність. Ми маємо працювати над створенням такого суспільства, де кожна людина, незалежно від її фізичних можливостей, має можливість реалізувати свій потенціал та бути повноправним членом суспільства.

Якщо люди мають можливість зустрічатися та спілкуватися з інвалідами, вони можуть краще зрозуміти їхні потреби та можливості. Також, розробка програм, що сприяють підвищенню обізнаності про інвалідність та зменшенню упереджень, можуть допомогти вирішити цю проблему. Такі програми можуть включати навчання у школах, тренінги для працівників медичних закладів та інших сфер, а також кампанії з просвітницькою метою в ЗМІ та соціальних мережах.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ СТАВЛЕННЯ МОЛОДІ

ДО ОСІБ З ІНВАЛІДНІСТЮ

2.1 Організація емпіричного етапу дослідження

Завдання емпіричного етапу дослідження передбачали перевірку висунутого припущення з урахуванням узагальнень, які були зроблені під час теоретичного аналізу обраної проблеми.

В умовах освітнього середовища сучасна студентська молодь залучена до контактування з різними категоріями осіб, серед яких є й інвалідизовані. Вибірку нашого дослідження склали здобувачі вищої освіти, які навчаються на факультеті здоров'я, психології, фізичної культури та спорту Хмельницького національного університету. Усі вони ознайомлені в межах освітньої програми з особливостями осіб з інвалідністю. Крім того, інформовані, а окремі з них залучені як волонтери, практиканти до організації психологічної допомоги людям з обмеженими можливостями. Студентське товариство факультету активно підтримує майбутніх фахівців, які мають інвалідність і навчаються поряд. Таким чином, обрані нами досліджувані не тільки знають про колег з інвалідністю, мають змогу спостерігати за їхніми успіхами, прагненнями, але й взаємодіють з ними.

Характеристика вибірки:

- за соціальним статусом – здобувачі вищої освіти;
- за кількістю – 32 особи;
- за віком – 20-21 рік.

Вибірка була гетерогенною. Однак значних відмінностей у досліджуваних феноменах хлопців і дівчат не виявлено, тому проаналізовані результати стосуються всієї вибірки загалом.

Для реалізації завдань емпіричного етапу було розроблено програму дослідження. Зокрема, використано психодіагностичний інструментарій, який дав змогу виявити особливості ставлення студентської молоді до осіб з інвалідністю. Використані методи та методики передбачали як кількісний аналіз даних, так і застосування методів якісної обробки отриманих результатів.

Вибір змісту психодіагностичної програми ґрунтувався на сучасних методологічних та методичних підходах. В їх основу покладено такі принципи:

1) отримувати матеріал зі зразків обговорення, яке зазвичай панує в суспільстві (теми актуальні для сьогодення, зокрема в контексті сучасного обговорення проблем інклюзії);

2) розглядати соціальні уявлення як способи відтворення реальності (це не тільки уявна ситуація, але й реальність, яку відтворюємо в образах, водночас змінюючи образи, а відтак і ставлення до, у нашому випадку, інвалідизованих: усвідомлення породжує зміну ставлення);

3) характер соціальних уявлень найяскравіше виявляється в періоди змін (люди, які живуть в епоху змін, гостро відчують потребу пізнання світу, який змінюється, у ситуації проживання поряд з інвалідизованими постає завдання осмислення нової реальності, усвідомлення актуальності жити, вчитися, працювати поряд з ними, а отже, віднайти способи оптимальної взаємодії;

4) носії ставлення повинні розглядатися за аналогією з «ученими-любителями» (використовувати неофіційну інформацію про інвалідизованих, результати спостереження, споглядання їх успіхів, прагнень уможливорює розкриття тих сторін їх особистості, які не приймалися або не вважалися актуальними) [47];

5) врахування широкоформатної системи обговорення, яка стала можливою завдяки мережі Internet, мотиваційним тренінгам (НікВуйчіч);

б) врахування багатомірності досліджуваного феномену як складного явища.

Насамперед досліджуваним пропонувалося відповісти на питання **анкети** (див. додаток). Її зміст спрямовано на вивчення уявлень студентської молоді про ставлення суспільства до інвалідизованих, оцінювання власних емоційних реакцій на потребу контактування з ними, осмислення значущості толерантного ставлення до цієї групи осіб, водночас окреслення психологічного портрета людини з обмеженими можливостями. Запропонована інструкція скеровувала студентів до вільного висловлювання власної позиції, адже анкетування було анонімним.

Взаємодоповнювальним стало використання **«Шкали ставлення»** (авт. Роберт Філіпс) (див. додаток). Автором методики "Шкала самоствавлення та сприймання інвалідизованого" є американський психолог Роберт Філіпс. Він розробив цю методику у 70-х роках ХХ століття, коли працював в Інституті соціальних досліджень при Каліфорнійському університеті. Методика була розроблена з метою вивчення ставлення людей до інвалідів та їхнє сприйняття, а також для визначення пріоритетних напрямків соціальної підтримки цієї групи людей.

Пізніше методика була перекладена на багато мов та використовується в психологічних та медичних дослідженнях у різних країнах світу. Вона стала дуже популярною серед дослідників, які займаються вивченням ставлення людей до інвалідів та соціальної інклюзії.

Сьогодні методика "Шкала самоствавлення та сприймання інвалідизованого" є однією з найбільш відомих та поширених методик для вивчення ставлення людей до інвалідів та їхньої соціальної інтеграції. Вона дозволяє визначити, наскільки людина відкрита до спілкування з інвалідами та готова до співпраці з ними, та може бути корисною для побудови більш толерантного та інклюзивного суспільства.

Запропонована методика побудована за принципом семантичного диференціала. З її допомогою вивчалися уявлення досліджуваних про себе,

оцінювання ними якостей «ідеальної особи» та осмислення типових проявів рис особистості осіб з інвалідністю. Кількісне вираження запропонованих для аналізу якостей мало числовий еквівалент – від 0 до 3, де 0 – якість відсутня, 1 – якість виражена слабо, 2 – якість виражена на середньому рівні, 3 – якість достатньо виражена. Опрацювання результатів проводилося за кожним типом ставлення окремо.

З огляду на актуальність адекватного сприймання суспільством різних категорій осіб ми припустили, що воно прямо залежить від рівня толерантності особистості. Для підтвердження цього факту нами було застосовано **експрес-опитувальник «Індекс толерантності»** (Г. Солдатова, О. Кравцова, О. Хухлаєв, Л. Шайгерова).

Експрес-опитувальник "Індекс толерантності" є однією зі складових методів вивчення толерантності, яка дозволяє оцінити рівень толерантності людини. Толерантність - це важливий аспект в сучасному світі, який відображає рівень поваги та терпимості до інших людей та їхніх прав і свобод. Саме тому, розвиток толерантності в суспільстві вважається однією з найважливіших задач.

Окрім того, експрес-опитувальник "Індекс толерантності" став популярним інструментом, який використовується в різних галузях. Цей індекс може бути корисним для вчителів та викладачів, які працюють зі студентами різних культур та національностей, оскільки дозволяє оцінити рівень толерантності студентів та знайти способи підвищення рівня розуміння та поваги до інших культур.

Крім того, експрес-опитувальник "Індекс толерантності" може бути корисним для роботодавців, які хочуть відбирати кандидатів на роботу з високим рівнем толерантності. Також, цей індекс може бути корисним для організацій, які працюють з міжнародними командами, де різні культури та національності зустрічаються і працюють разом.

Індекс толерантності складається з 22 запитань, що стосуються різних аспектів толерантності, таких як ставлення до людей різних національностей,

рас, релігій, гендерної належності тощо. Кожне запитання має 5 варіантів відповіді, які відображають різний рівень толерантності людини.

Після того, як користувач пройшов експрес-опитувальник і надав відповіді на всі запитання, його результати оцінюються відповідно до кількості балів, які він отримав. Кожна відповідь відповідає певній кількості балів, згідно з відповідями, які найбільше відповідають рівню толерантності людини. Після обробки результатів, користувач отримує загальний бал, який вказує на його рівень толерантності.

Несумнівно, експрес-опитувальник "Індекс толерантності" є корисним інструментом, який допоможе людям розширити своє розуміння толерантності та зробити світ кращим місцем для життя. Використання цього інструменту може допомогти поширювати повагу до інших культур, релігій та національностей, зменшувати ризик конфліктів та збільшувати співпрацю в різних сферах діяльності.

Однак, важливо мати на увазі, що ця методика не є універсальною та повною оцінкою рівня толерантності людини. Результати тесту можуть бути спотворені залежно від культурних, соціальних та інших факторів, які впливають на людину. Тому, рекомендується використовувати цей інструмент у поєднанні з іншими методами та підходами до оцінки рівня толерантності.

Загалом, експрес-опитувальник "Індекс толерантності" допоможе людині не тільки розширити своє розуміння толерантності, а й стати більш терпимою та поважною до інших людей. Використовуючи цей інструмент, ми можемо створити більш гармонійне та сприятливе середовище для життя та розвитку.

Стимульний матеріал склали твердження, в яких відображено загальне ставлення до світу та оточення, соціальні настановлення. Показники виявлених особливостей уможливають висновок про наявність толерантності у досліджуваних або інтолерантності в сприйманні запропонованих соціальних аспектів співбуття.

Індекс толерантності - це експрес-опитувальник, який дозволяє виміряти толерантність людини до різних соціальних та етнічних груп. Опитувальник

містить три шкали: етнічна толерантність, соціальна толерантність та толерантність як риса особистості. Кожна з цих шкал містить запитання, які дозволяють визначити рівень толерантності людини до різних соціальних та етнічних груп.

Шкала етнічної толерантності оцінює, наскільки людина поважає та приймає представників різних етнічних груп. Ця шкала містить запитання про ставлення до людей різних національностей та рас. Результати оцінюються відповідно до кількості балів, які користувач отримав на цій шкалі. Відповіді на запитання відбивають три рівні толерантності: високий рівень толерантності, середній рівень толерантності та низький рівень толерантності.

Шкала соціальної толерантності відображає рівень толерантності людини до різних соціальних груп. Ця шкала містить запитання про ставлення до людей з різним рівнем соціального статусу, до людей з різним рівнем освіти та з різними професіями. Результати оцінюються відповідно до кількості балів, які користувач отримав на цій шкалі. Відповіді на запитання відбивають різні рівні толерантності: високий, середній та низький.

Шкала толерантності як риси особистості відображає загальний рівень толерантності людини. Ця шкала містить запитання про ставлення до різних видів різниці (етнічної, соціальної, релігійної тощо) та про готовність допомагати іншим людям. Результати оцінюються відповідно до кількості балів, які користувач отримав на цій шкалі. Відповіді на запитання дозволяють визначити загальний рівень толерантності людини та відображають різні рівні толерантності: високий, середній та низький.

Кожне запитання має п'ять варіантів відповіді, які відображають різний рівень толерантності людини. Після проходження опитувальника, результати оцінюються відповідно до кількості балів, які користувач отримав на кожній з трьох шкал. Кожна відповідь відповідає певній кількості балів, згідно з відповідями, які найбільше відповідають рівню толерантності людини.

Вимірювання толерантності може допомогти людині пізнати себе краще, зрозуміти свої переваги та недоліки в ставленні до інших людей. Це може

допомогти у побудові гармонійних відносин з оточуючими людьми та взаємодії з ними.

Обробка отриманих результатів. Для кількісного аналізу додавалися відзначені числові показники за кожною субшкалою, а також визначався загальний індекс толерантності. Для якісного аналізу використовувався поділ на субшкали та їх опис: I. Соціальна толерантність (ставлення до різних груп населення, соціальних процесів) – до 22 балів – низький рівень, 23-26 – середній, 37 і більше – високий рівень толерантності; II. Толерантність як риса особистості (діагностує особистісні риси, настановлення, переконання, які визначають ставлення до довкілля) – до 19 балів – низький рівень; 20-31 – середній, 32 і більше – високий рівень толерантності.

Використання описаного психодіагностичного інструментарію відбувалося під час групової роботи.

Усі застосовані емпіричні методи забезпечили можливість отримати вірогідні та надійні дані. Їх систематизація та математична обробка створили підґрунтя для аргументованої інтерпретації.

2.2. Аналіз та інтерпретація отриманих результатів

Соціальні стереотипи щодо різних аспектів життя людини відображають основні тенденції у системі ставлень. У контексті нашого дослідження об'єктом вивчення став когнітивно-емотивний аспект міжособистісної взаємодії, що містить уявлення про осіб з обмеженими можливостями та ставлення до них. Адже цим вимірюється гуманність суспільства, його інтегративні тенденції та виховний потенціал.

На першому етапі дослідження письмове опитування дало можливість визначити загальні особливості досліджуваного феномену. Зокрема, констатовано, що більшість студентів адекватно позитивно оцінюють своє сприймання осіб з інвалідністю (78,1%). Лише 21,9% висловили нейтрально-

байдуже ставлення. Водночас з'ясовано домінування жалості та позитивних емоцій щодо інвалідизованих (68,8%). Частина ж студентів (15,6%) відчують жалість та співчуття.

Той факт, що особи з інвалідністю навчаються в закладі вищої освіти, де проводилося дослідження, визначили відсутність особливих зауваг проти їх перебування під час навчання поряд з «фізично здоровими» студентами. Досвід спільної діяльності дав змогу більш осмислено підійти до аналізу особистості тих, хто входить в групу осіб з обмеженими можливостями.

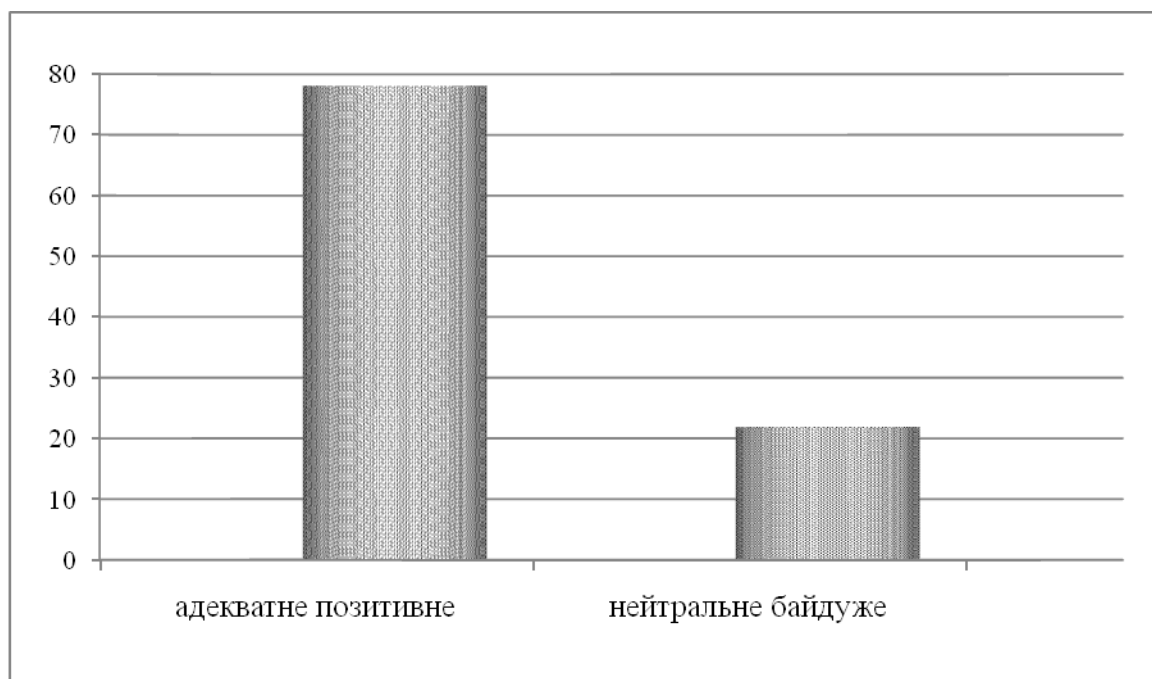

Рисунок 2.1 – Показники емоційного аспекту ставлення до осіб з інвалідністю

Характеризуючи особистісні риси інвалідизованих, студенти акцентували на таких їхніх якостях як доброзичливість, наполегливість, сила волі, цілеспрямованість, терпеливість. Однак вказували, що вияв особистісних особливостей залежить від індивідуальності інвалідизованого, а також соціального контексту його життя. Зустрічалися в їхньому житті особи, які виявляли демонстративність, бажання отримувати більше уваги, використовуючи для цього будь-які засоби (наприклад, нецензурна лайка). Означене потрібно розглядати як наслідок самосприймання особи з

інвалідністю самої себе, тієї нозології, з якою вона живе, соціального оточення та його настановлення в сприйманні інваліда (наприклад, неадекватні, негативні емоції батьків, однолітків тощо). Чітко простежується у відповідях респондентів думка про те, що особи з інвалідністю потребують толерантного оточення, розвивального середовища, адекватного ставлення без жалості для повноцінного самовиявлення ними потенційних здатностей. Особи з обмеженими можливостями, залучені в сприятливі умови, стають частиною соціуму. Вони, якщо не йдеться про розумову патологію, є активними учасниками усіх процесів, які відбуваються в найближчому оточенні.

Однак з'ясовано, що позитивне ставлення здебільшого є уявлюваним. Тобто респонденти знають, усвідомлюють потреби та проблеми інвалідизованих. Водночас постійно та достатньо контактено з ними в одному часо-просторі не перебувають. Тому дозволимо припустити, що сформовані настановлення у студентів є позитивними, адекватними з урахуванням гуманітаризації освітнього середовища, а також вимог їхньої майбутньої діяльності. Тривалого досвіду контактування та супроводу різних сторін життєдіяльності осіб з інвалідністю вони не мають, а отже, оцінюють власні емоційно-поведінкові реакції з особистісно-професійних позицій. Цей факт вважаємо одним із чинників психологічної готовності студентської молоді до співдії з інвалідизованими.

На наступному етапі ми вивчали здатність респондентів виявляти толерантність у спілкуванні з різними категоріями осіб та у різних соціальних умовах. На рис.2.2. представлено результати загального індексу толерантності досліджуваних.

Як бачимо, у студентів переважає середній рівень прояву цього психологічного феномену, що вказує на усвідомлення ними значущості терпеливого ставлення до викликів соціуму, гуманістичний потенціал особистості досліджуваних, їхню орієнтацію на виявлення різного роду детермінант в інтерпретації поведінки навколишніх, аналізу їх життєвих

сценаріїв та індивідуально своєрідних умов життєздійснення. Отримані результати статистично засвідчили нормальний розкид даних (крива нормального розподілу) за вибіркою загалом: низький – 18,8%, середній – 59,4% та високий – 21,8%.

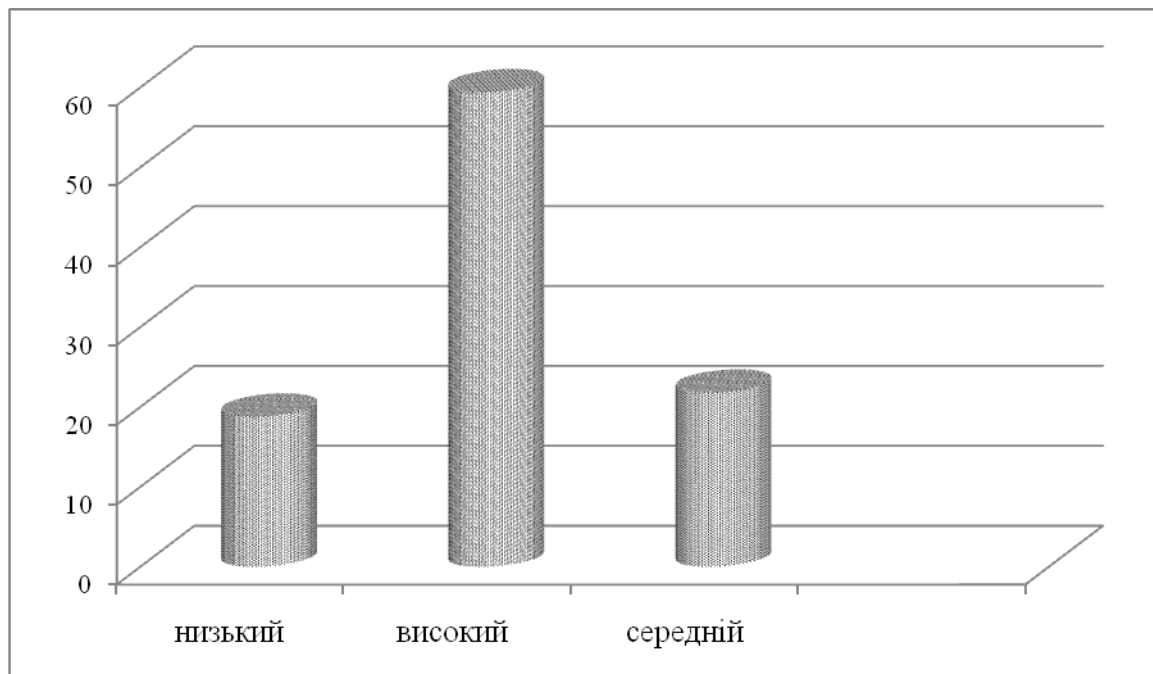

Рисунок 2.2 – Розподіл рівнів загального індексу толерантності студентської молоді

Розглянемо показники індексу толерантності за субшкалами «Соціальна толерантність» та «Толерантність як риса особистості» (див. рис. 2.3).

Як бачимо з рис. 2.3, показники толерантності як особистісної риси мають нижчий прояв, ніж її соціальна детермінація. З огляду на це можемо зробити висновок про актуальність зовнішньо орієнтованого спонукання до вияву терпеливості студентською молоддю, у порівнянні з внутрішньо зумовленим прагненням відповідати власному образу учасника спільної діяльності. Зовнішнє схвалення для студентів все ще залишається значущим. Формування толерантності як риси особистості визнаємо важливим напрямом роботи кураторів груп, студентського самоврядування та

організованої системи психолого-педагогічного супроводу освітнього процесу, в якому застосовуються елементи інклюзивного навчання.

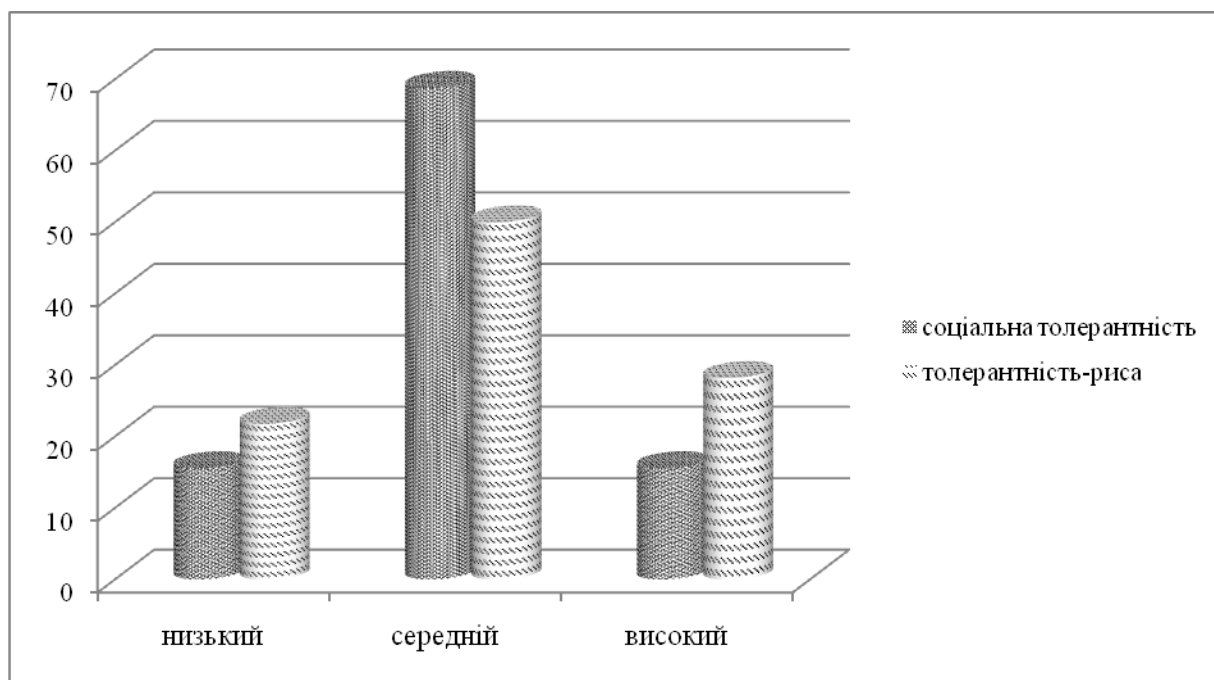

Рисунок 2.3 – Розподіл показників соціальної толерантності та толерантності як риси особистості респондентів

Порівняння переважних емоційних реакцій і емоційного компонента ставлення та рівнів толерантності показало, що за адекватного позитивного ставлення рівень толерантності студентів є середнім з тенденцією до високого. Більшість тих, хто виявили байдуже ставлення мають низький рівень толерантності.

Особливу увагу ми приділили результатам діагностики, отриманим за допомогою «Шкали ставлення». Важливо підкреслити, що в системі сформованих уявлень та відповідних їм ставлень провідну роль відіграють соціальні настановлення як результат панівної в суспільстві стереотипізації різних категорій осіб, зокрема, й інвалідизованих. Традиційне уявлення спрощено презентує особистісні риси цієї групи людей. Йдеться про переважання у них заниженої самооцінки, недостатнього рівня амбіцій та пасивну соціальну адаптацію [11]. На нашу думку, вивчення особливостей

ставлення молоді до осіб з інвалідністю сприяє визначенню змін в суспільній думці, заміні традиційних стереотипів інноваційними підходами.

Математико-статистичний аналіз (програма SPSSStatistica) шкалювання студентами образу ідеальної особистості та типового психологічного портрета інвалідизованого дав змогу визначити групи факторів [16], утворені систематизованими рисами особистості осіб з обмеженими можливостями. Йдеться про позитивні особистісні характеристики, цілеспрямованість, негативні особистісні характеристики, ставлення до оточення. Представимо їх відповідно до показників факторного навантаження.

Перший фактор «*Позитивні особистісні характеристики*» пояснює 12,8% розкиду дисперсії. На думку респондентів, позитивними якостями особистості осіб з інвалідністю є допитливість, гідність, чутливість, веселість, пунктуальність. Індивідуальний досвід, елементи інклюзії в закладі вищої освіти, зміст освітньо-професійної програми, де представлені знання та необхідні компетентності для роботи з різними групами осіб, визначили сформованість уявлення про інвалідизовану особу та її позитивні якості.

Другий фактор «*Цілеспрямованість*» пояснює 10,5% розкиду дисперсії. Позитивні риси, які містить цей фактор стосуються вияву вольових рис особистості інвалідизованого: впевнений, посидючий, сміливий, цілеспрямований. Формування цих якостей пов'язуємо з необхідністю подолання ними обмеження життєдіяльності завдяки набуттю впевненості в собі, здатності бути активним, енергійним, більш самостійним. Зрозуміло, що вияв якостей зумовлено психофізичними особливостями інвалідизованого та його умінням до саморегуляції в різних аспектах життєдіяльності.

Третій фактор «*Негативні особистісні характеристики*» (навантаження 10,3%). Його зміст представлений рисами, які описують негативні прояви осіб з обмеженими можливостями. Йдеться про боязливість, безхарактерність, безтурботність, байдужість. Однак вони, на думку, респондентів можуть бути подолані вольовим зусиллям. Окреслені

якості типового інвалідизованого приписуються йому у зв'язку зі страхом перед спілкуванням з навколишніми; домінуванням «медичної» моделі, яка превалює в суспільстві (про неї згадувалося в першому розділі) і визначає ставлення до цієї групи осіб як хворих, що потребують особливих умов життєдіяльності, постійного піклування, допомоги; деформованими рисами з огляду на тривале перебування в ускладнених ставленнях умовах життя.

Четвертий фактор «Ставлення до оточення» (доля навантаження 7%). Цей фактор представлений двома полюсами рис. 3-поміж позитивних виокремлено тактовність, люб'язність, негативних – порушення психологічних кордонів. Прояв вказаних рис визначається, з одного боку, прагненням інвалідизованих до товариських стосунків, організації спільних дій, а з іншого – досвідом неприйняття їх рівноправними членами товариства. В оточення нерідко виникає страх до цієї групи осіб, боязнь виникнення у них прив'язаності, коли прийняття участі в житті інвалідизованого призведе до втрати власного особистого, соціального та часового психологічного простору.

Передбачаємо, що ставлення до особи з інвалідністю окрім досвіду спілкування, суспільно-політичних детермінант та споглядання зумовлено видом дефекту, його видимістю. Отже, що менше зовні виявлена нозологія, то більше позитивних рис притаманно образу особи з інвалідністю. Що більше видимих ознак інвалідності, то більше негативних якостей приписується образу її життєздійснення.

Проведений аналіз уможливив складання психологічного портрета, заснованого на особливостях сприймання інвалідизованого сучасною студентською молоддю та ставлення до нього. Профіль особистісних якостей представлено на рис. 2.4.

Як бачимо, стереотипні уявлення про особистісні характеристики осіб з інвалідністю зазнали змін. Молодь сприймає людей з обмеженими можливостями цілеспрямованими, чутливими, з почуттям гідності, доволі допитливими, посидючими, тактовними, деякою мірою впевненими, що

виявляють пунктуальність, сміливість, люб'язність, здатні бути веселими. Водночас респонденти акцентують на стурбованості інвалідів ставленням оточення, що, своєю чергою, викликає боязливість, а породжений страх – апатичність і небажання діяти. Можемо констатувати, що у досліджуваних стосовно образу інвалідів домінує соціальна модель, в якій провідна роль належить пошуку місця інвалідизованого у соціумі, визначення шляхів його самореалізації та оптимального життєздійснення.

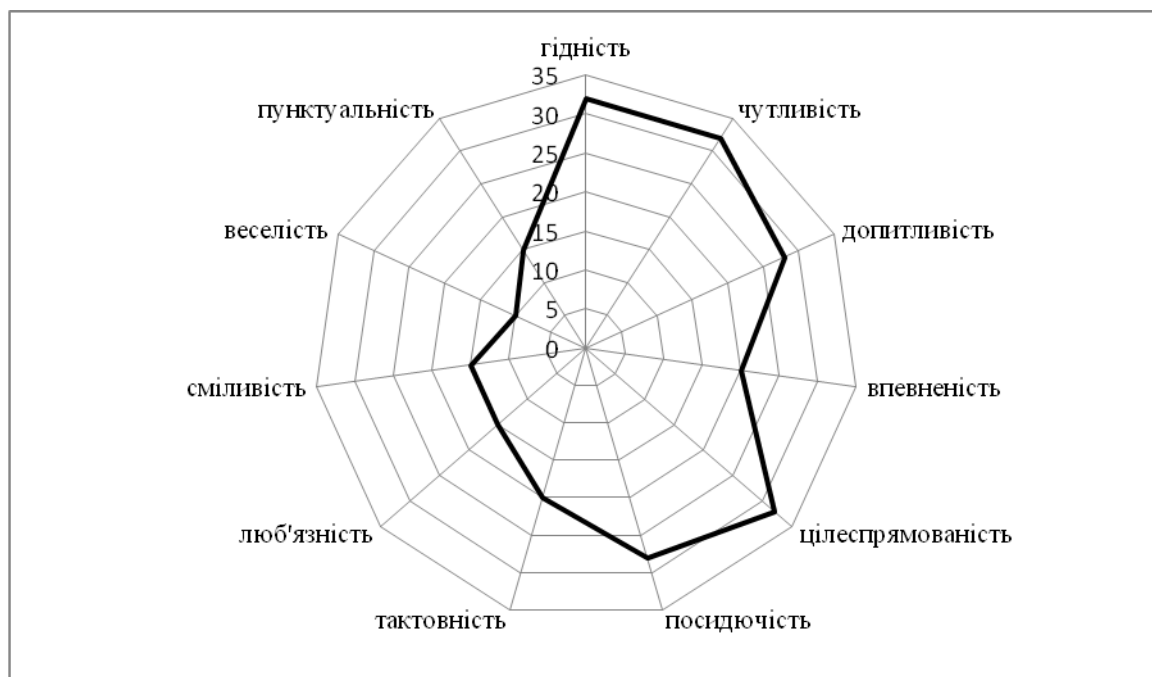

Рисунок 2.4 – Провідні риси осіб з інвалідністю у поглядах студентської молоді.

Студенти характеризують осіб з інвалідністю в основному позитивно, без наголошення на дефектах, акцентуючи на характерологічних проявах та соціальній поведінці, водночас з урахуванням індивідуальної своєрідності та віднесеності конкретних якостей до конкретного носія, або його ідеального образу. Беззаперечним, вважаємо факт використання інклюзивного підходу в закладах вищої освіти значущою детермінантою зміни стереотипного уявлення про інвалідизованого у студентській молоді. Крім того, зазначимо, що спільне навчання та позанавчальна діяльність є оптимальним варіантом освітньої ситуації для усіх суб'єктів освітнього процесу.

У межах використаної методики було проаналізовано також як студенти оцінюють себе та «ідеальну» особистість. Результати представлено на рис. 2.5.

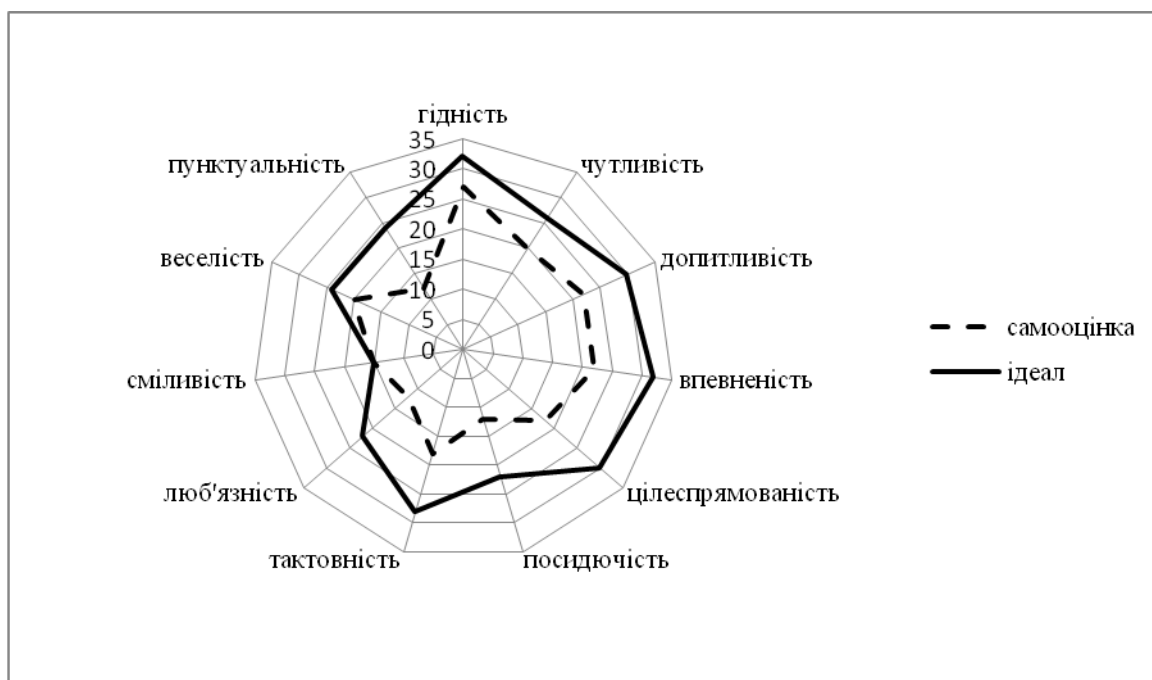

Рисунок 2.5 – Профіль самооцінювання студентів та оцінювання ними рис «ідеальної» особистості

Отримані дані засвідчили, що за усіма якостями самооцінка студентів є нижчою від уявлення про риси «ідеальної» особистості. Цей факт дає змогу визнати, що здатність до об'єктивності притаманна респондентам, а отже, у їхній репрезентації й образ інвалідизованого (рис. 2.4) наближений до реальної ситуації сприймання його в усіх складності індивідуальних проявів.

Проведене емпіричне дослідження підтвердило висунуте припущення про відсутність у сучасної молоді упередженого ставлення до осіб з інвалідністю та їх ізоляції від соціуму. Водночас визначило потребу розширення психологічної просвіти з метою надання об'єктивної інформації про соціальні, емоційні складники організації взаємин з інвалідизованими. Їхня активна участь у звичних для більшості умовах життєдіяльності не тільки забезпечить психологічно комфортне середовище для самоздійснення, але і стане чинником гармонізації життєвого світу.

Вочевидь, оточення, демонструючи своє ставлення до осіб з інвалідністю, може, з одного боку, створювати їм додаткові проблеми, або, навпаки, ініціювати створення «нової культурної норми – поваги до інвалідів, розуміння необхідності сприятливого психологічного клімату для їх соціалізації» [45, с. 47].

Провідними, попри високий показник когнітивного компоненту ставлення до інвалідів (усвідомлення актуальності цієї проблеми для суспільства, її прийняття та розуміння), є зважені емоційні елементи ставлення (емпатія) та низький рівень конативного (поведінкового) складника, в якому попередні два відносять своє відображення. Таким чином, засвідчено важливість організації спеціальної роботи з надання реальної підтримки молоддю тих, хто її потребує на рівні прийняття людини з обмеженими можливостями як рівного партнера по спілкуванню, що має ті самі права на реалізацію власних бажань, особливо в навчальній та професійній сфері.

Засадничим для стосунків суспільства та осіб з інвалідністю є поняття «соціальна незалежність». Її сутність пов'язана не тільки з адаптацією або компенсацією соціальних проблем цієї групи людей, а насамперед з творчим, активним подоланням, досягненням максимально можливої самоактуалізації та самореалізації інвалідизованих. У зв'язку з цим варто акцентувати, що інвалідність є проблемою не тільки людини з обмеженими можливостями, це актуальне питання суспільства загалом. Тому вивчення особливостей ставлення до інвалідів, наявних в цьому процесі бар'єрів сприятиме їх усуненню на основі науково обґрунтованого підходу. У ньому соціальний контекст стає визначальним під час аналізу тих проблем, які турбують людей.

Особливо акцентуємо, що запропонований підхід до дослідження ставлення сучасної молоді до осіб з інвалідністю має свою специфічність, адже стосується соціального контексту співіснування різних категорій людей в єдиному хронотопі, що відкриває можливість інтегрувати результати

дослідження в практику інклюзивної освіти в закладах вищої освіти, а також у соціально-психологічний аспект набуття молоддю відповідних соціальних компетенцій.

2.3 Практичні рекомендації щодо поліпшення ставлення до осіб з інвалідністю

Для поліпшення ставлення до осіб з інвалідністю необхідно:

- Зменшувати стереотипи та упередження шляхом сприяння контактів між здоровими та інвалідними людьми та підвищення обізнаності про інвалідність. Розробка програм, що сприяють підвищенню обізнаності та зменшенню упереджень, може допомогти вирішити цю проблему. Такі програми можуть включати навчання у школах, тренінги для працівників медичних закладів та інших сфер, а також кампанії з просвітницькою метою в ЗМІ та соціальних мережах.

Щоб зменшити стереотипи та упередження стосовно інвалідів, необхідно забезпечити рівні можливості та підтримку для інвалідів, зменшити стереотипи та упередження, підвищити обізнаність та знання про інвалідність, та забезпечити доступ до адаптивної інфраструктури та соціальних послуг для інвалідів, та підтримувати діалог між інвалідами та суспільством.

Для зменшення стереотипів та упереджень можна сприяти контактам між здоровими та інвалідними людьми. Розробка програм, що сприяють підвищенню обізнаності та зменшенню упереджень, може допомогти вирішити цю проблему. Такі програми можуть включати навчання у школах, тренінги для працівників медичних закладів та інших сфер, а також кампанії з просвітницькою метою в ЗМІ та соціальних мережах.

Крім того, для зменшення стереотипів та упереджень необхідно підвищувати свідомість та знання працівників медичних закладів та інших сфер

щодо інвалідності. Це може бути досягнуто шляхом проведення тренінгів, семінарів та інших форм навчання.

Також важливо забезпечувати рівні можливості для інвалідів у різних сферах життя, включаючи освіту, працю та культурні заходи. Це може бути досягнуто шляхом визнання прав інвалідів та забезпечення доступу до різних можливостей та послуг.

Щоб забезпечити доступ до адаптивної інфраструктури та соціальних послуг для інвалідів, можна підтримувати інвалідів у їхній соціальній інтеграції шляхом покращення адаптивної інфраструктури та соціальних послуг для інвалідів. Це може включати будівництво або модернізацію існуючих будівель, розширення доступу до транспорту та інших інфраструктурних послуг, а також забезпечення доступності інформації та комунікації.

Для підтримки діалогу між інвалідами та суспільством можна проводити різноманітні заходи та ініціативи, спрямовані на залучення уваги до питань інвалідності та підтримування діалогу між інвалідами та суспільством.

- Підтримувати інвалідів у їхній соціальній інтеграції шляхом покращення адаптивної інфраструктури та соціальних послуг для інвалідів. Це може включати будівництво або модернізацію існуючих будівель, розширення доступу до транспорту та інших інфраструктурних послуг, а також забезпечення доступності інформації та комунікації.

Для покращення адаптивної інфраструктури та соціальних послуг для інвалідів можна виконати наступні кроки:

- Провести аналіз існуючої інфраструктури та послуг для інвалідів та виявити недоліки та проблеми.
- Розробити план дій для покращення адаптивної інфраструктури та соціальних послуг для інвалідів з урахуванням результатів аналізу та потреб інвалідів.
- Залучити фахівців зі спеціалізованого досвіду для розробки та впровадження плану дій.

- Забезпечити фінансування на реалізацію плану дій, залучивши державні та приватні джерела фінансування.
- Впроваджувати план дій поетапно та забезпечувати контроль за його виконанням.
- Підвищувати свідомість та знання працівників медичних закладів та інших сфер щодо інвалідності. Це може бути досягнуто шляхом проведення тренінгів, семінарів та інших форм навчання.

Щоб підвищити свідомість та знання працівників медичних закладів та інших сфер щодо інвалідності, можна проводити тренінги, семінари та інші форми навчання. Такі програми можуть включати навчання з питань адаптивної інфраструктури, особливостей роботи зі звільненням від податків, соціальної підтримки та інших важливих тем. Для досягнення максимального ефекту, такі програми повинні бути доступними для працівників усіх рівнів, включаючи керівництво та робітників. Крім того, важливо створити сприятливу атмосферу, щоб працівники відчували, що їхня робота важлива та що вони можуть внести вагомий внесок у покращення якості життя людей з інвалідністю.

- Забезпечувати рівні можливості для інвалідів у різних сферах життя, включаючи освіту, працю та культурні заходи. Це може бути досягнуто шляхом визнання прав інвалідів та забезпечення доступу до різних можливостей та послуг.

Щоб забезпечити рівні можливості для інвалідів у різних сферах життя, включаючи освіту, працю та культурні заходи, необхідно:

- Визнати права інвалідів та забезпечити доступ до різних можливостей та послуг. Це може бути досягнуто шляхом розвитку адаптивної інфраструктури та соціальних послуг для інвалідів.
- Забезпечити правильний підбір та використання технічних засобів, що допомагають інвалідам в різних сферах життя.
- Забезпечувати кваліфіковану медичну допомогу та реабілітацію інвалідів.

- Забезпечувати доступність до навчання та освіти для інвалідів. Для цього можуть бути створені спеціальні навчальні програми та адаптовані шкільні приміщення та умови для навчання.

- Приділяти увагу питанням інвалідності та підтримувати діалог між інвалідами та суспільством. Це може бути досягнуто шляхом проведення різноманітних заходів та ініціатив, спрямованих на залучення уваги до питань інвалідності та підтримування діалогу між інвалідами та суспільством.

Для проведення заходів та ініціатив, спрямованих на залучення уваги до питань інвалідності та підтримування діалогу між інвалідами та суспільством, можна звернутися до відповідних організацій, які працюють з питань інвалідності. Також, можна залучити місцеві владні органи та громадськість до підтримки ініціатив і проведення заходів. Для цього можна створити проєкт та звернутися до місцевих органів влади або громадських організацій з проханням підтримати захід. Також, можна використовувати медіа-ресурси, такі як соціальні мережі та ЗМІ, для просування інформації про захід та залучення уваги громадськості до питань інвалідності.

- Забезпечити доступність інформації та комунікації для інвалідів. Це може включати розробку веб-сайтів та додатків, які відповідають вимогам доступності, а також забезпечення доступу до інформації та комунікації для людей з різними видами інвалідності.

Для забезпечення доступності інформації та комунікації для інвалідів, можна розробляти веб-сайти та додатки, які відповідають вимогам доступності. Для цього можна використовувати спеціальні інструменти, які допомагають забезпечити доступність контенту для людей з різними видами інвалідності. Також можна забезпечити доступ до інформації та комунікації для людей з різними видами інвалідності шляхом використання спеціальних технологій та пристосувань, таких як екранні читачі, мовні програми та інші. Загалом, для забезпечення доступності інформації та комунікації для інвалідів необхідно враховувати їхні потреби та можливості та дотримуватися вимог доступності при розробці веб-сайтів та додатків.

- Забезпечити доступність адаптивної технології та інфраструктури для інвалідів. Це може включати розробку та модернізацію існуючих технологій та інфраструктури, а також забезпечення доступності для інвалідів до нових технологій та інфраструктури.

Для забезпечення доступності адаптивної технології та інфраструктури для інвалідів можна вживати наступні заходи:

- Розробляти та модернізувати існуючі технології та інфраструктуру з урахуванням потреб інвалідів. Наприклад, встановлювати пандуси, ліфти, спеціальні кнопки на світлофорах та інші заходи для забезпечення доступності інвалідів.

- Забезпечувати доступність для інвалідів до нових технологій та інфраструктури. Наприклад, розробляти та використовувати програми з штучним інтелектом для підтримки інвалідів, а також встановлювати нові технології, які забезпечують доступність для інвалідів.

- Запроваджувати законодавчі та нормативні акти, які забезпечують доступність для інвалідів до технологій та інфраструктури, а також встановлюють вимоги щодо їх адаптивності.

- Забезпечити доступність до освіти та навчання для інвалідів. Це може включати створення спеціальних програм для інвалідів, а також забезпечення доступності до загальної освіти та навчання для людей з різними видами інвалідності.

Щоб забезпечити доступність до освіти та навчання для інвалідів, необхідно:

- Створити спеціальні програми для інвалідів, які враховують їхні потреби та можливості.

- Забезпечити доступність до загальної освіти та навчання для людей з різними видами інвалідності. Для цього можуть знадобитися додаткові ресурси, такі як спеціальні пристрої та обладнання, а також навчальні програми, що враховують потреби людей з інвалідністю.

- Забезпечити доступність до просторів та інфраструктури, що відповідає потребам інвалідів. Для цього можуть знадобитися адаптації та модернізації приміщень та інфраструктури, а також підготовка персоналу, який зможе надавати допомогу людям з інвалідністю.

- Створити програми підтримки для інвалідів, які допоможуть їм успішно закінчити навчання та знайти роботу. Такі програми можуть включати психологічну підтримку, консультування з професійного розвитку та підтримку у пошуку роботи.

- Забезпечити доступність до праці та забезпечення рівних можливостей для інвалідів. Це може включати створення спеціальних програм для інвалідів, а також забезпечення доступності до спеціалізованих робочих місць для людей з різними видами інвалідності.

Для забезпечення доступності до праці та рівних можливостей для інвалідів можна розглянути наступні кроки:

- Створення спеціальних програм для інвалідів, які б допомагали їм знайти роботу та адаптуватися до робочого середовища. Такі програми можуть включати навчання та підготовку до роботи, забезпечення підтримки під час праці, а також інші послуги та ресурси, що допоможуть інвалідам бути конкурентними на ринку праці.

- Забезпечення доступності до спеціалізованих робочих місць для інвалідів з різними видами інвалідності. Це може включати створення спеціальних робочих місць, де інваліди зможуть працювати з максимальною ефективністю та комфортом, а також забезпечення доступності до адаптивної інфраструктури та технологій, що допоможуть інвалідам виконувати свої обов'язки на роботі.

- Запровадження політики рівних можливостей на робочому місці та у суспільстві загалом. Це може включати забезпечення недискримінаційного поводження з інвалідами, забезпечення доступності до освіти та інших ресурсів, а також забезпечення прав інвалідів на рівні умови з іншими громадянами.

Загалом, для забезпечення доступності до праці та рівних можливостей для інвалідів необхідно запроваджувати спеціальні програми та підходи, які враховують їхні потреби та можливості. Такі програми можуть включати навчання, підготовку до роботи, забезпечення підтримки на робочому місці та інші послуги та ресурси, що допоможуть інвалідам бути конкурентними на ринку праці та здійснювати повноцінний внесок у суспільство.

- Забезпечити доступність до культурних заходів та розваг для інвалідів. Це може включати створення спеціальних програм для інвалідів, а також забезпечення доступності до культурних заходів та розваг для людей з різними видами інвалідності.

Для забезпечення доступності до культурних заходів та розваг для інвалідів можна виконати наступні дії:

- Створити спеціальні програми для інвалідів, які враховують їхні потреби та можливості. Наприклад, це можуть бути спеціальні сеанси кіно або театру з аудіо- та сурдоперекладом, екскурсії з адаптивними елементами, тощо.

- Забезпечити доступність до культурних заходів та розваг для людей з різними видами інвалідності. Наприклад, це може включати забезпечення доступності до приміщення та зручного розташування для людей з обмеженою рухливістю, надання спеціальних пристосувань для людей з вадами зору чи слуху, тощо.

Важливо забезпечувати доступність до культурних заходів та розваг для інвалідів, щоб вони мали можливість розвиватися та насолоджуватися життям так само, як і здорові люди.

Загалом, для покращення ставлення до осіб з інвалідністю необхідно забезпечити рівні можливості та підтримку для інвалідів, зменшити стереотипи та упередження, підвищити обізнаність та знання про інвалідність, та забезпечити доступ до соціальних послуг для інвалідів, та підтримувати діалог між інвалідами та суспільством. Для цього необхідно забезпечувати рівні можливості для всіх, незалежно від їхньої фізичної або розумової здатності.

Такі практичні рекомендації можуть допомогти створити підтримуюче суспільство для всіх його членів.

Висновки до розділу

Проведене емпіричне дослідження підтвердило висунуте припущення про відсутність у сучасної молоді упередженого ставлення до осіб з інвалідністю та їх ізоляції від соціуму. Однак, дослідження визначило потребу розширення психологічної просвіти з метою надання об'єктивної інформації про соціальні, емоційні складники організації взаємин з інвалідизованими.

За результатами дослідження було встановлено, що високий рівень когнітивного компоненту ставлення до інвалідів (усвідомлення актуальності цієї проблеми для суспільства, її прийняття та розуміння) виявився не досить вагомим для досягнення повної соціальної інклюзії цієї групи людей. Водночас зважені емоційні елементи ставлення (емпатія) та низький рівень конативного (поведінкового) складника, в якому попередні два віднаходять своє відображення, свідчать про потребу в організації спеціальної роботи з надання реальної підтримки молодим людям з обмеженими можливостями на рівні прийняття людини з інвалідністю як рівного партнера по спілкуванню, що має ті самі права на реалізацію власних бажань, особливо в навчальній та професійній сфері.

Активна участь людей з обмеженими можливостями в звичних для більшості умовах життєдіяльності не тільки забезпечить психологічно комфортне середовище для самоздійснення, але і стане чинником гармонізації життєвого світу. Це може бути досягнуто через створення нової культурної норми поваги до людей з інвалідністю та розуміння необхідності сприятливого психологічного клімату для їх соціалізації. Навколишнє середовище може створювати додаткові проблеми для людей з інвалідністю, але воно також може ініціювати створення нових можливостей для них.

Проблема ставлення до інвалідів є актуальною не тільки в Україні, але й у всьому світі. Створення більш інклюзивного середовища для людей з

інвалідністю є важливим кроком на шляху до створення більш справедливого та рівноправного суспільства. Необхідно продовжувати працювати над підвищенням обізнаності про цю проблему та розвивати програми та проекти, спрямовані на підтримку та розвиток людей з обмеженими можливостями. Поширення позитивних прикладів взаємодії з інвалідами та розвиток інклюзивної практики в різних сферах діяльності може стати важливим кроком на шляху до створення інклюзивного та рівноправного суспільства.

Отже, важливо продовжувати працювати над забезпеченням рівних можливостей та прав для людей з інвалідністю та підвищувати рівень обізнаності населення про цю проблему. Розвиток інклюзивної практики та створення сприятливого середовища для самореалізації людей з обмеженими можливостями є важливим кроком на шляху до створення більш інклюзивного та справедливого суспільства.

ВИСНОВКИ

Узагальнення теоретичного аналізу та емпіричного дослідження ставлення молоді до осіб з інвалідністю дало змогу зробити такі загальні висновки:

1. Актуальність дослідження психологічних аспектів ставлення в міжособистісній взаємодії до інвалідизованих осіб зумовлено потребою забезпечення оптимальних умов для їхньої інтеграції в соціум. Традиційні уявлення про обмеження та стереотипи оцінювання їх можливостей негативно позначаються на самореалізації цієї групи осіб. Соціальна модель інвалідності, на відміну від традиційної та медичної, найоптимальніше відображає шляхи включення осіб з інвалідністю в соціум. У сучасних умовах спостерігається тенденція до заміни побутових стереотипів сприймання інвалідизованих професійними уявленнями, завдяки яким окреслюються підходи до формування в суспільстві толерантного ставлення до цієї групи осіб.

2. Ставлення в міжособистісному пізнанні відображають той аспект взаємодії, який стосується зіставлення об'єктивного світу та його суб'єктивної інтерпретації. Зокрема, ставлення набуває вираженості з огляду на вияв потреби особистості співіснувати з різними об'єктами та суб'єктами середовища. Зміст психологічного ставлення формується під впливом соціальних настановлень, уявлень та індивідуального досвіду взаємодії з різними категоріями осіб.

3. Детермінують формування ставлення до людей з інвалідністю суспільні (догми, ідеологеми чи ідеї інтеграції, інклюзії), політичні (державна політика, правове забезпечення) та культуральні (традиції, цінності, менталітет) чинники. Їх дія сприяє виникненню або прогресивних поглядів на місце інвалідизованого в соціумі, або, навпаки, деструктивно позначається на сприйманні його здатності бути повноцінним учасником суспільних змін. Означене пов'язується з проявом толерантного або

інтолерантного ставлення до осіб з інвалідністю та актуалізації ролі освітнього середовища і психологічної просвіти в профілактиці гандикапізму.

4. Проведене емпіричне дослідження показало, що у студентської молоді сприймання інвалідизованих опосередковано домінуванням в сучасному суспільстві соціальної моделі інвалідності. Йдеться здебільшого (78,1%) про активно позитивне ставлення до спільного простору існування з особами з обмеженими можливостями, емпатії щодо них. Водночас констатовано, що такі результати є швидше соціальними уявленнями про власне ставлення, аніж результатом реального досвіду. Тому зроблено припущення про готовність студентів до адекватного сприймання осіб з інвалідністю та прояву ними позитивного ставлення до інвалідизованих. Підтвердженням цьому стали результати вивчення рівня толерантності студентської молоді. З'ясовано переважання середніх показників. При цьому толерантність як особистісна риса виражена нижче, ніж її соціальний прояв. Толерування до явищ, які спостерігаються в соціумі, є вищим внаслідок їх віддаленості, дистантності щодо респондента. Що ж стосується внутрішньо особистісної детермінації, то вона ще потребує формування.

5. Уявлення про осіб з інвалідністю, що покладені в основу ставлення до них, об'єднані нами в чотири групи. Це групи з різним факторним навантаженням, що окреслюють: позитивні особистісні характеристики інвалідизованих, їх цілеспрямованість, негативні особистісні характеристики та ставлення до оточення. Акцентування на особистісних, вольових та соціально-психологічних проявах осіб з обмеженими можливостями визнаємо детермінантами формування системи ставлень до цієї групи людей у студентської молоді.

Особистісні риси психологічного портрета інвалідизованих, складеного студентами, засвідчили відсутність стереотипності уявлень, спрямованість на сприймання їх рівноправними учасниками життя та діяльності, здатними до оптимальної самореалізації. Водночас студентами акцентовано на наявності

індивідуальних варіантів психічної активності осіб з інвалідністю, а, відповідно, і ієрархії провідних рис.

Дослідження ставлення молоді до осіб з інвалідністю є важливим кроком у розвитку соціальної інклюзії та підвищенні рівня толерантності в суспільстві. Ці дослідження дозволяють зрозуміти, як молодь відноситься до інвалідів, які проблеми виникають у взаєминах між ними та які шляхи покращення ставлення молоді до цієї групи людей.

Зокрема, одним з важливих висновків досліджень є те, що ставлення молоді до осіб з інвалідністю часто базується на стереотипах та недостатньому знанні про цю групу людей. Багато молодих людей уникають комунікації з інвалідами через відчуття незручності та тривоги. Це може бути пов'язане з тим, що інвалідність є нечастим явищем в житті більшості молодих людей, тому вони можуть не мати достатньої підготовки до спілкування з інвалідами.

З іншого боку, багато молодих людей віддають перевагу інклюзивним середовищам та підтримують ідею рівності прав для інвалідів. Однак їхнє ставлення до інвалідів, які знаходяться в межах їхньої соціальної мережі, може бути негативним. Наприклад, молоді люди можуть по-різному реагувати на інвалідність, в залежності від того, чи зустрічалися вони з інвалідністю в своєму житті. Якщо молода людина має досвід спілкування з інвалідом, то вона може відчувати більшу симпатію до таких людей, ніж якщо вона не має такого досвіду.

Особливості ставлення молоді до інвалідів можуть залежати від типу інвалідності та рівня функціональних обмежень. Наприклад, молоді люди можуть мати більш позитивне ставлення до інвалідів з фізичними обмеженнями, ніж до інвалідів з психічними обмеженнями. Це може бути пов'язано з тим, що фізична інвалідність є більш очевидною та легше сприймається, ніж психічна інвалідність.

Для того, щоб покращити ставлення молоді до інвалідів, необхідно проводити інформаційну та освітню роботу з цієї проблеми, а також створювати інклюзивні умови спілкування та взаємодії між молодими людьми

та інвалідами. Особливо важливо проводити таку роботу в молодіжних середовищах, де можна впливати на формування ставлення молоді до інвалідів. Наприклад, в університетах та в школах можна проводити освітні заходи, які будуть спрямовані на підвищення обізнаності молоді про інвалідність та на покращення ставлення до цієї групи людей. Крім того, можна створювати інклюзивні проекти та ініціативи, які забезпечать можливість спілкування та взаємодії між молодими людьми та інвалідами.

Ці висновки можуть бути корисні для розробки програм та стратегій, спрямованих на покращення ставлення молоді до інвалідів та на підвищення рівня толерантності та інклюзії в суспільстві. Крім того, ці висновки можуть бути важливими для розробки політики у галузі соціальної інклюзії та захисту прав інвалідів.

Проведене дослідження підтвердило висунуте припущення. Попри це визначило потребу удосконалення психолого-педагогічного супроводу особистісного розвитку студентської молоді в умовах закладу вищої освіти, де підтримується прагнення усіх суб'єктів освітнього процесу до продуктивного самоздійснення.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Аравіцька, М., Петрів, І. (2012). Соціально-психологічний моніторинг ставлення різних груп суспільства до осіб з особливими потребами. Вісник Прикарпатського університету. Фізична культура, 15, 151-157.
2. Богучарова, О. (2013). Психологія ставлення до здоров'я: парадигми, моделі, чинники розвитку: автореф. дис. ... д-ра психол. н.: 19.00.01. Київ.
3. Всесвітня декларація прав людини. URL: https://old.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=82:1&catid=47:un&Itemid=74&lang=uk (дата звернення: 03.11.2022).
4. Вступ до соціальної роботи: навч. посібник для студентів ВНЗ / за ред. Т. В. Семігіної, І. І. Миговича. Київ : Академвидав, 2005. 304 с.
5. Декларація про права інвалідів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_117 (дата звернення: 12.11.2022).
6. Декларація про права розумово відсталих осіб. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_119 (дата звернення: 25.10.2022).
7. Декларація соціального прогресу та розвитку. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_116 (дата звернення: 25.10.2022).
8. Демянюк, О. (ред.) (2008). Правовий захист осіб з функціональними обмеженнями: зб. нормативних документів (с. 14–20). Луцьк : Ред.-видав. центр ЛПРОЛ.
9. Дубич, К. (2011). Ставлення суспільства до людей з обмеженими фізичними можливостями. Духовність особистості: методологія, теорія і практика, 3 (44), 30-35.
10. Звіт про роботу Івано-Франківського міського центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та Центру соціально-психологічної реабілітації дітей та молоді з функціональними обмеженнями «Дивосвіт» за 2015 рік. URL: <http://mvk.if.ua/cssm/36941> (дата звернення: 20.10.2022).
11. Іванова І.Б. Соціальні проблеми дітей і батьків у контексті їхнього ставлення до ситуації // Іванова І.Б. Соціально-психологічні проблеми дітей-

інвалідів. - К.: Логос, 2000. - ст. 58-74.

12. Ільясов Р. А. Методичний посібник з організації професійного навчання за робітничими професійними та його соціально-психологічного супроводу в умовах центрів професійної реабілітації інвалідів. Київ, 2006. 105 с.

13. Інвалідність і суспільство: навчальний посібник / заг. ред. Л. Байда, О. Красюкова-Енс. Київ : Канадський центр вивчення неповносправності; ВГСПО «Національна Асамблея інвалідів України», 2012. 188 с.

14. Інклюзивна освіта. Підтримка розмаїття у класі: практ. посіб. / [Тім Лорман, Джоан Деспелер, Девід Харві]; пер. з англ. Київ : СПД-ПО Парашин І. С., 2010. 296 с.

15. Капська А. Й. Соціальна педагогіка: підручник. 4-те вид. виправ. та доп. / за ред. проф. А.Й. Капської. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 488 с.

16. Кічук, А. (2006). Ціннісне ставлення як психологічний феномен. Психологія і суспільство, 3, 80-84.

17. Когут І. Соціальна інтеграція осіб із інвалідністю та роль адаптивної фізичної культури в її реалізації. Теорія і методика фізичного виховання і спорту. 2014. № 4. С. 61–66.

18. Коломієць Л.І., Шульга Г.Б. Психологічна діагностика мотивації та комунікації особистості: навчально-методичний посібник / Л.І. Коломієць, Г.Б. Шульга. – Вінниця, 2012. – 186 с.

19. Колупаєва, А. (2009). Іклюзивна освіта: реалії та перспективи. Київ : Самміт – Книга.

20. Комар Т. О. Особливості дезадаптації студентів з особливими потребами. Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами: збірник наукових праць. Київ : Університет «Україна», 2005. С. 231–232.

21. Комар Т.О. Соціально-психологічна дезадаптація батьків, які виховують дитину інваліда / Т.О. Комар / Нові технології навчання. Збірник наукових праць. Шляхи розвитку духовності та професіоналізму за умов

глобалізації ринку освітніх послуг // Спец. Випуск № 48. Частина 1: Інститут Інноваційних технологій і змісту освіти. Міністерство освіти і науки України, Вінницький соціально економічний інститут Університету Україна. – Київ-Вінниця, 2007. – С. 231-237.

22. Концепція ранньої соціальної реабілітації дітей-інвалідів. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1545-2000-%D0%BF>(дата звернення: 20.10.2022).

23. Короткий психологический словарь / под. общей ред. А. В. Петровского и М. Г. Ярошевского. Москва : изд-во политической литературы, 1985. 431 с. 18. Кравченко Т. Соціалізація дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи:

24. Кравченко М. В. Актуальні проблеми соціального захисту інвалідів в Україні. URL: <http://www.academy.gov.ua/> (дата звернення: 20.10.2022).

25. Мазай, Л. (2017). Соціально-психологічні стереотипи у ставленні до людей з інвалідністю. Молодий вчений, 3 (43), 271-274.

26. Максименко С.Д. Від психологічного забезпечення до психологічного супроводу / С.Д. Максименко, Г.В. Ложкин, А.Б. Колосов // Практична психологія та соціальна робота: наук. – практ. освітньо-метод. журн. / гол. ред. Губенко О.В. – 2010. – № 2. – С. 1-10.

27. монографія. Київ : Фенікс, 2009. 416 с

28. Московісі М. О. Інклюзивна освіта в Україні: проблеми та перспективи / М. О. Московісі // Педагогіка вищої та середньої школи. - 2016. - Вип. 48. - С. 145-150.

29. Московісі М. О. Інклюзивна освіта в Україні: стан та перспективи розвитку / М. О. Московісі // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія "Педагогічні науки". - 2017. - Т. 2. - С. 87-90.

30. Московісі М. О. Соціальна інтеграція людей з обмеженими можливостями: проблеми та перспективи / М. О. Московісі // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціологія. - 2018. - Вип. 1(124). - С. 34-38.

31. Мостіпан О. Державна політика щодо інвалідів, її перспектива та пріоритети // Соціальний захист. - 2002. - №11. - ст. 15-18. 3. Національна доктрина розвитку освіти України в ХХІ столітті // Освіта України. - 2001. - 18 липня.-№29,-с.4-7.

32. Мясичев В. С. Основні підходи до вивчення мотивації людини / В. С. Мясичев // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Психологія. - 2009. - Вип. 855. - С. 61-66.

33. Мясичев В. С. Психологічні особливості мотивації у спортсменів високого рівня / В. С. Мясичев // Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві: зб. наук. пр. - К.: Олімпійська література, 2012. - С. 128-131.

34. Мясичев В. С. Формування мотивації у спортсменів високої кваліфікації / В. С. Мясичев // Збірник наукових праць Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Серія: Педагогічні науки. - 2015. - Вип. 44. - С. 77-82.

35. Обухівська, А. (2017). Психологічний супровід інклюзивної освіти : метод. рекомендації. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи.

36. Парсонс Т. Понятіеобщества: компоненты их взаимоотношения. URL:http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php (дата звернення: 20.10.2022).

37. Пірог, Л. (2012). Сучасний стан інтеграції людей з обмеженими можливостями в суспільство. Вісник Дніпропетровського університету. Соціологія, 22, 135-140.

38. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учебное пособие . – М.: 9 Народное образование, 1998. – 256 с.

39. Сіренко А. Є. Формування у старших дошкільників впевненості в собі у груповій діяльності: дис. канд. пед. наук: 13.00.08. Київ, 2016. 293с.

40. Соціальна педагогіка: підручник / за ред. А. Капської. Київ : Центр навчальної літератури, 2003. 256 с.

41. Ставицький О.О. Психологія гандикапізму: монографія / О.О.

Ставицький – Рівне: Принт Хаус, 2011. – 376 с.

42. Стандартні правила забезпечення рівних можливостей відносно інвалідів. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_306 (дата звернення: 25.10.2022).

43. Томчук М.І. Соціально-психологічні проблеми розвитку особистості з особливими потребами / М.І. Томчук // Підготовка соціального працівника: надбання, проблеми, перспективи: зб. наук. пр. за результатами Всеукр. конф. / Університет «Україна». – Хмельницький, 2003. – С. 58-60.

44. У Франківській області працюють структури самодопомоги дітей та молоді з інвалідністю. URL: <http://caritas.ua/news/u-frankivskij-oblasti-pratsyuyut-struktury-samodopomogy-ditej-ta-molodi-z-invalidnistyu/>(дата звернення: 20.10.2022).

45. Шевцов А.Г. Особистісно орієнтовані освітні технології як системоутворювальний чинник комплексної соціальної реабілітації осіб з інвалідністю // Дидактичні та соціальнопсихологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: Наук.-метод. зб.: Вип. 8. Т.І / За ред. В.І.Бондаря, В.В.Засенка. – К.: 2006 – 323 с.

46. Taguiri R. Person perception / R. Taguiri, J. Lindzey, E. Aronson // The Handbook of social psychology. V. 3. – N.Y.: 1969.

47. Tajfel H. Social stereotypes and social groups / H. Tajfel, J.C. Turner, H. Giles // Intergroup behavior. – Oxford: Basil Blackwell, 1981. – P. 144-167.

